

INTERNATIONAL
NUREMBERG
PRINCIPLES
ACADEMY

Спеціальна доповідь No.2
**Правосуддя перехідного
періоду в Німеччині
після 1945 та 1990 років**

Санья Ромаїке

Спеціальна доповідь No.2

Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років

Санья Ромайке

Інформація про видавця

Міжнародна академія нюрнберзьких принципів

Міжнародна академія нюрнберзьких принципів (Нюрнберзька академія) – це організація, діяльність якої присвячена просуванню міжнародного кримінального права. Вона була заснована в місті Нюрнберг, батьківщині сучасного міжнародного кримінального права, як форум для обговорення нагальних проблем у цій сфері.

Місія Нюрнберзької академії полягає в просуванні універсальності, законності та прийняття міжнародного кримінального права. Основні напрямки роботи фонду включають міждисциплінарні дослідження, тренінги та консультаційні послуги, що відповідають потребам цільових груп, а також освіту в сфері прав людини. Академія приділяє особливу увагу співпраці з країнами та суспільствами, які наразі стикаються з викликами, пов'язаними з міжнародним кримінальним правом. Нюрнберзька академія була заснована Міністерством закордонних справ Німеччини, Вільною державою Баварія та містом Нюрнберг.

Автор

Санья Ромайке вивчала сучасну та стародавню історію, а також англійську мову в Університеті Отто-Фрідріха в Бамберзі перед початком роботи в якості наукового співробітника Університету Христиана-Альбрехта в Кілі. Зараз вона живе в Берліні та працює позаштатним істориком. До її дослідницьких інтересів належать права людини, злочини диктаторських режимів, а також культури пам'яті та праця з минулим.

На ілюстраціях, використаних в публікації, зображений інтер'єр зали суду номер 600, в якому в 1945-1946 роках проходив Міжнародний воєнний трибунал (знімки Торстена Хоніга).

Думки, висловлені в даній публікації, є виключно позицією автора і не обов'язково відображають точку зору Міжнародної академії нюрнберзьких принципів.

Міжнародна академія нюрнберзьких принципів

Егідієнплатц 23

90403 Нюрнберг

Німеччина

Тел. +49 (0)911 231-10379

Факс +49 (0)911 231-14020

info@nurembergacademy.org

www.nurembergacademy.org

© 2016 Internationale Akademie Nürnberger Prinzipien

Зміст

1. Що таке «Правосуддя перехідного періоду»?	6
2. Правосуддя перехідного періоду після 1945 року: опрацювання нацистської диктатури	8
a) Виклики та умови	8
b) Кримінальне опрацювання та покарання: судові процеси над нацистськими злочинцями.....	9
i. Міжнародні судові процеси над нацистськими злочинцями.....	9
ii. Німецькі національні судові процеси над нацистськими злочинцями в західних окупаційних зонах та ФРН	12
iii. Нацистські злочинці в німецьких судах радянської зони окупації та НДР.....	16
c) Люстрація: Денацифікація німецького суспільства	20
i. Денацифікація і західних окупаційних зонах і в ФРН	20
ii. Денацифікація в радянській окупаційній зоні та НДР	23
d. Відшкодування збитків: репарації, реституції та компенсації.....	25
i. Репараційні вимоги держав-переможниць	25
ii. Відшкодування збитків в ФРН	27
iii. «Репараційна модель» НДР.....	30
e. Роз'яснення, нагадування та пам'ять.....	32
i. Переосмислення минулого та політична освіта західних окупаційних зонах і ФРН.....	32
ii. «Антифашистські демократичні перетворення» в радянській окупаційній зоні та НДР	34
iii. Культура пам'яті «Сходу» та «Заходу».....	36
3. Правосуддя перехідного періоду після 1990 року: опрацювання наслідків диктатури СЄПН	39
a) Виклики та умови	39
b) Кримінальна відповідальність і покарання: злочини НДР в судових процесах	41
c) Люстрація: «дештазіфікація» державної служби.....	46
d) «Реституція»: Реабілітація та відшкодування коштів.....	50
i. Реабілітація жертв режиму Соціалістичної єдиної партії Німеччини.....	50
ii. Реституція: Врегулювання невирішених майнових питань	52
e) Просвітницька діяльність та пам'ять	55
4. Заключна частина	58
Використані джерела	62

Список скорочень

СС	Захисні загони Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії
СД	Служба безпеки
СА	Штурмове управління
МВТ	Міжнародний воєнний трибунал в Нюрнберзі
РВАН	Радянська військова адміністрація в Німеччині
СЄПН	Соціалістична єдина партія Німеччини
НСДАП	Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини
КПН	Комуністична партія Німеччини
Штазі	Міністерство державної безпеки

Передмова

Міжнародна академія нюрнберзьких принципів рада представити дослідження німецького історика Соньї Ромайке з німецького досвіду роботи з минулим після Другої світової війни та після закінчення комуністичної диктатури, тобто після 1945 та 1990 років.

Мета публікації – ознайомити читачів, особливо з країн, що проходять період переосмислення свого негативного минулого, з оглядом німецького досвіду роботи з історією за останні 70 років. Дослідження також спрямоване на те, щоб надати читачам більш глибоких знань про окремі вузькі теми та про інструменти роботи з пам'яттю за допомогою додаткових джерел, вказаних в публікації.

Хоча дослідження спирається на концепцію правосуддя перехідного періоду, воно не претендує на всебічний аналіз німецької історії з цієї точки зору. Деякі аспекти правосуддя перехідного періоду в Німеччині (наприклад, гарантування того, що злочини минулого не будуть повторені в майбутньому) не були висвітлені в публікації так як вони б виходили за рамки даного проекту. Це дослідження дає уявлення про те, який супротив довелося подолати в німецькому суспільстві і скільки часу пройшло, перш ніж Німеччина перетворилась на країну, яка успішно впоралась з власним минулим. Однак автор в своєму дослідженні відзначає, що навіть в Німеччині не все ідеально і існують критичні аспекти, варті уваги. Так, вона зазначає:

«Той факт, що німецьке суспільство спромоглося відійти від придушення пам'яті та замовчування минулого до аналізу злочинів та власної провини часто вважається основним чинником демократизації країни. Проте перегляд нацистського минулого не був простим та одностайним процесом і досі супроводжується гарячими суперечками в суспільстві. І сьогодні відбуваються дискусії щодо вірного шляху подолання минулого та його інтерпретації, однак вони також є важливою складовою процесу примирення з власним минулим.»

Вищезгадана цитата дає уяву щодо спрямованості дослідження:

- З одного боку, воно вносить вклад до загальної дискусії навколо питань опрацювання минулого в конфліктних та постконфліктних країнах.
- З іншого боку, дане дослідження також має на меті внести вклад і у внутрішньонімецьку дискусію щодо власного минулого, так як процес подолання власного минулого ще далекий від свого завершення.

Академія вдячна пані Ромайке за її працю. Особлива подяка також тим, хто допомагав нам під час роботи над текстом.

Бернд Борхардт

Директор-засновник Міжнародної академії нюрнберзьких принципів

1. Що таке «Правосуддя перехідного періоду»?

20 століття називають «століттям екстремумів», що відзначене скоєнням найбільших злочинів проти людства, війнами, тиранією, але також і хвилями всеосяжної демократизації та лібералізації. Питання «правильного» опрацювання злочинів, успішних соціальних перетворень, а також шляхів встановлення тривалого миру та безпеки в постконфліктних ситуаціях набули в 20 столітті значно більшої ваги. В цьому контексті відбулося формування терміну «правосуддя перехідного періоду», який з часом набув глобального значення. За визначенням дослідниці Баклі-Цістель, правосуддя перехідного періоду – це «інструменти та зусилля, спрямовані на опрацювання минулого насильницького конфлікту чи режиму з метою створення умов для переходу до сталого мирного, найчастіше демократичного суспільного ладу».¹

Цей термін почав використовуватись в 1990-х роках в контексті правозахисних рухів в Латинській Америці. Початково він означав кримінальне переслідування порушень прав людини за часів диктаторських режимів, яке відбувалось під час переходу до демократичного ладу. За останні два десятиліття цей термін був значною мірою перенятий міжнародними організаціями та науковою спільнотою і міцно ввійшов в практику миробудівництва, а також набув більш значного поширення в ході дискусій стосовно прав людини. Значення терміну постійно розширювалось. З часом він став збірною назвою різних заходів, які виходять далеко за рамки карального аспекту опрацювання масштабних злочинів.²

Концепція «правосуддя перехідного періоду» характеризується тим, що перехідний етап тісно пов'язаний з встановленням законності, яка розуміється не тільки як покарання за злочинну поведінку. Концепція несе в собі глибший зміст і демонструє, що мир та безпека можуть бути забезпечені тільки в тому разі, якщо минулі війни та порушення прав людини будуть повністю опрацьовані. Тільки «чітке розмежування з минулим беззаконням» може завадити тому, що минуле і надалі визначатиме майбутнє: лише таким чином можливо «запобігти майбутнім злочинам, створити довіру до нового уряду та державного устрою, а також сприяти примиренню конфліктуючих сторін».³

Хоча цей термін і виник недавно, його практичне використання має довгу історію, яка є вирішальною для його сучасного розуміння. Початком вважаються міжнародні судові процеси після Другої світової війни, які були спрямовані на покарання серйозних порушень прав людини, запобігання агресії у майбутньому і встановлення (символічної) справедливості. Перш за все Нюрнберзький процес над головними воєнними злочинцями слід розглядати як важливу віху. Однак ця практика не стала прямим шляхом до перемоги – холодна війна звела всі зусилля нанівець. Замість протидії авторитарним режимам пріоритетним стало питання їх стабілізації з метою підтримки біполярного світового устрою. На цьому фоні в 1980-х роках відбувається утворення комісій зі встановлення істини в Латинській Америці, завдання яких полягало у викритті минулих злочинів. Наступний вирішальний імпульс був

1 Buckley-Zistel, Susanne: Handreichung. Transitional Justice, с. 2; В подальшому: там же, с. 2-7; Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen (= SFB-Governance Working Paper Series, Nr. 15).

2 Див. також Fischer, Martina. 2011. "Transitional Justice and Reconciliation. Theory and Practice." В: Austin, Beatrix & Fischer, Martina & Giessmann, Hans J. (Ред.) Advancing Conflict Transformation. The Berghoff Handbook II, с. 406-430. Opladen: Barbara Budrich Publishers, с. 406f.; Buckley-Zistel Susanne & Koloma Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike. 2014. „Transitional Justice Theories: An Introduction.“ В: Buckley-Zistel Susanne & Koloma Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike (Ред.) Transitional Justice Theories. Abingdon: Routledge, с. 1-3.

наданий практиці в ході хвилі демократизації 1990-х років. В рамках цих трансформаційних процесів окрім комісій зі встановлення істини були створені спеціальні трибунали, які використовувались як інструмент для опрацювання минулого. При цьому відбулось не тільки розширення інструментів, але й цілей їх застосування. Особливо у випадку громадянських війн комісії зі встановлення істини використовувались не тільки для виявлення злочинів, але також і для примирення сторін конфлікту. Ідеї кримінального переслідування в міжнародному праві та універсальної юрисдикції отримали новий поштовх, який втілюється у створення Міжнародного кримінального суду в Гаазі.³

Тим часом відбувається формування ряду інструментів для опрацювання минулого, до яких належать:

- кримінальне покарання та опрацювання злочинів міжнародними та національними судами;
- пошук істини, тобто виявлення злочинів міжнародними та національними комісіями зі встановлення істини;
- компенсації жертвам у вигляді реституції та реабілітації;
- інституційні реформи (суду, охорони правопорядку та армії) і очищення від «злочинців», особливо усунення старої еліти з усіх соціально вагомих позицій;
- пам'ятні та освітні заходи, наприклад, створення меморіалів і музеїв.

Зміни, що відбуваються безпосередньо після завершення конфліктних ситуацій, є складними й унікальними. В більшості випадків для ефективного опрацювання минулого необхідне поєднання цілої низки заходів. В той же час заходи можуть бути як взаємнообумовлені, так і викликані вимогами та потребами перехідного суспільства.

Особливо напружене співвідношення між «справедливістю» та «миром», «покаранням та примиренням»: так звані «каральним правосуддям» (retributive justice) та «відновним правосуддям» (restorative justice).⁵ Однак правосуддя перехідного періоду містить в собі не тільки певний конфліктний потенціал, але і великі можливості. Які саме заходи є найбільш доцільними та перспективними залежить від конкретного перехідного контексту та його «передісторії», тобто від відповідних викликів, умов та вимог. При цьому центральна роль належить характеру та структурі минулого конфлікту, методам його подолання, характеру та обсягу вчинених злочинів, стабільності даної країни, наявним ресурсам, стану нового уряду та структурі суспільного устрою. Не тільки перехідний та наступний за ним уряди відіграють важливу роль в опрацюванні минулого, але також і окремі особи або групи та міжнародні організації (наприклад, ООН). Останні набули особливого значення в 1990-х роках.

Комплексність правосуддя перехідного періоду робить доцільним розгляд прикладів з минулого для винесення з них уроків для майбутнього.

3 Дивись також: Teitel, Rudi T.: Transitional Justice Genealogy. В: Harvard Human Rights Journal 16 (2003), с. 69-94.

2. Правосуддя перехідного періоду після 1945 року: опрацювання нацистської диктатури

а) Виклики та умови

Опрацювання нацистської диктатури в Німеччині після 1945 року вважається одним з найскладніших випадків правосуддя перехідного періоду повоєнного часу через надзвичайно складні виклики і особливі умови, в яких відбувалося подолання наслідків диктатури.⁶

12 років правління націонал-соціалістичної диктатури завершилися безумовною капітуляцією вермахту 8 травня 1945 року та закінченням Другої світової війни в Європі. В результаті Німеччина втратила свій суверенітет, який відновився частково тільки 1949 року після утворення Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР). Держави-переможниці – США, Радянський Союз і Великобританія, які разом боролися у складі Антигітлерівської коаліції проти Третього Рейху, перейняли на себе за участю Франції функції верховної влади. Були створені чотири окупаційні влади, які визначали, що буде відбуватися з країною, війна та політика цілеспрямованого знищення якої перевищили всі відомі раніше якісні і кількісні рівні злочинності. В результаті спровокованої Німеччиною війни насилля заповнило всі куточки Європи і призвело до загибелі понад 40 мільйонів людей.⁴ В багатьох європейських країнах були встановлені націонал-соціалістичні режими, відбувалось переслідування суспільних та політичних опонентів, «антисоціальних осіб», «злочинців», «циган», а також гомосексуалів, свідків Єгови, людей з фізичними та психічними вадами, психічно хворих та особливо євреїв як в середині країни так і за її межами. Зокрема, проводилась їх депортація в концентраційні табори, поневолення, застосування тортур, терору, позбавлення громадянських прав, експропріація майна, масові розстріли та систематичне знищення в рамках проведення кампанії з «евтаназії». До цього треба додати злочини проти військовополонених, партизан, цивільного населення, власних військовослужбовців, а також примусову працю підневільних робітників.

Враховуючи масштаби цих злочинів, вже під час війни були вироблені рекомендації стосовно майбутнього повоєнної Німеччини та розроблені комплексні плани. Основною метою союзники вважали повну ліквідацію нацизму та мілітаризму в німецькому суспільстві для запобігання агресії та загрози світовому миру з боку Німеччини.⁵ Вже в жовтні 1943 року союзниками було прийнято рішення про покарання німецьких воєнних злочинців та видання нацистських злочинців тим державам, в яких вони скоїли злочини, і де вони повинні були бути засудженими відповідно до законодавства кожної з цих країн.

«Головні воєнні злочинці» повинні були постати перед Міжнародним військовим трибуналом, спільно створеним державами-переможницями.

Плани союзників ставили за мету не тільки кримінальне покарання воєнних злочинців. Через підтримку ідей нацизму населенням Німеччини – мільйонами добровільних помічників, спонсорів, бенефіціарів та опортуністів – важливими завданнями

4 Під час Другої світової війни загинуло 55 мільйонів людей.

5 Союзники ставили за мету втілення в життя так званих чотирьох «Д»: демілітаризація, денацифікація, децентралізація, демократизація.

були видалення нацистів з соціально впливових позицій (денацифікація) і «перевиховання» суспільства в цілому. Наступним етапом повинна була стати «реституція» завданих Німеччиною під час війни збитків та злочинів.

До моменту заснування в 1949 році обох німецьких держав, а частково навіть до середини 1950-х років⁶ подолання наслідків диктатури в Німеччині залишалося контрольованим зовні процесом. Незважаючи на чисельні спільні плани, підхід союзників до вирішення цієї проблеми співпав тільки по деяким пунктам. Вже на ранній стадії цього процесу проявили себе непримиренні розбіжності у поглядах і намірах воєнних союзників, які базувались на їх різному світогляді,⁷ минулих відносинах з нацистським режимом та політичними інтересами. В результаті Німеччина була поділена між державами-переможницями на чотири окупаційні зони, судові процеси в яких відображали різні підходи окупаційної влади. Найбільша відмінність при цьому проявилась між політикою США, Великобританії та Франції, які прагнули побудувати демократію західного зразка, та Радянським Союзом, який за допомогою німецьких комуністів прагнув створити соціалістичне суспільство з комуністичним керівництвом на чолі, і побудова якого завершилось створенням диктатури радянського зразка. Залежно від інтересів та завдань, які ставили перед собою окупаційні влади, різною мірою відбувалось залучення німців в процес опрацювання злочинів та різною мірою враховувались німецькі інтереси. Перехід юрисдикції до німецької сторони не призвів до появи єдиного підходу до нацистського минулого через появу різних економічних і політичних систем, а також абсолютно різне державне розуміння.⁸ Погляд на окремі елементи правосуддя перехідного періоду в чотирьох окупаційних зонах і в обох німецьких державах свідчить про те, що подолання наслідків диктатури після 1945 року було складним та комплексним процесом. Особливо перші повоєнні роки відзначилися великою кількістю різних підходів, що несли в собі протиріччя та мали часто непередбачуванні наслідки.

в) Кримінальне опрацювання та покарання: судові процеси над нацистськими злочинцями

і. Міжнародні судові процеси над нацистськими злочинцями

Незабаром після закінчення Другої світової війни 20 листопада 1945 року в Нюрнберзі, «місті партійних засідань націонал-соціалістичної партії та расових законів», розпочався процес над так званими головними воєнними злочинцями.⁹ Союзники переслідували різні цілі при проведенні цього міжнародного воєнноготрибуналу.

Так як було неможливо покарати всіх нацистських злочинців, слід було притягнути до відповідальності принаймні тих, хто вчинив найтяжчі злочини та ніс за них головну

6 В 1954-55 роках ФРН після скасування окупаційного статусу та після проголошення Радянським Союзом державного суверенітету НДР.

7 Головним при цьому було розуміння демократії та причин виникнення нацизму та фашизму.

8 В контексті змагання систем під час холодної війни ФРН розглядалась як єдиний правонаступник «Третього Рейху» і, в той же час, як обмежене антитоталітарне новоутворення; НДР ж уявляла себе народним новоутворенням, яке не несло відповідальності за нацистське минуле.

9 Див. також Reichel, Peter: Der Nationalsozialismus vor Gericht und die Rückkehr zum Rechtsstaat. В: Те саме/Так само / Schmid, Harald / Steinbach, Peter (Ред.): Der Nationalsozialismus – die zweite Geschichte. Überwindung – Deutung – Erinnerung. München 2009, с. 22-26; Cohen, Transitional Justice, с. 60-63; Steinbach, Peter: Der Nürnberger Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher. В: Ueberschär, Gerd R. (Ред.): Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952, с. 32-44; Zentgraf, Henrike: „Nürnberg“ in Vergangenheit und Gegenwart. В: APuZ 25-26 (2013), с. 8-14; Reichel, Peter: Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute. München 2001, с. 42-55; Weinke, Annette: Die Nürnberger Prozesse. München 2006, с. 17-58.

відповідальність, здійснюючи таким чином символічне правосуддя. На лаві підсудних опинилась керівна еліта «Третього Рейху» окрім тих, хто уникнув відповідальності в результаті самогубства як, наприклад, Адольф Гітлер, Йозеф Геббельс та Генріх Гімлер.¹⁰ Однак йшлося не тільки про висунення звинувачень проти невеликої групи осіб, але й символічно проти всього апарату нацистського режиму.

Відповідно було обрано 24 підсудних,¹¹ які уособлювали центральні урядові та адміністративні установи, армію, націонал-соціалістичну партію, окупаційні органи влади, СС та поліцію, воєнну промисловість та приватний бізнес. Найбільш чітко простежувався намір союзників висунути звинувачення проти шести «злочинних організацій». Ними були визнані уряд Рейху, корпус політичного керівництва націонал-соціалістичної партії, СС, включаючи СД, гестапо, СА з Генеральним штабом та Верховне командування вермахту.

Переможні країни вступили на «незвідану правову територію» з метою визначення кримінального покарання, відповідного безпрецедентним злочинам, а також внесення вкладу у розвиток міжнародного права.¹² Статут Міжнародного воєнного трибуналу в Нюрнберзі (МВТ) складав правову основу процесу, в якому були визначені та закріплені порядок судового розгляду, склад злочинів та пункти звинувачення. Новим явищем був не тільки суд, який складався з суддів та прокурорів чотирьох держав-переможниць. Навіть самі звинувачення були певною мірою новими для міжнародного права.

Звинувачення висувались, зокрема, у скоєнні наступних чотирьох злочинів:¹³

- спільний план і змова з метою вчинення злочинів проти миру, законів та звичаїв війни і людства;
- злочини проти миру: планування, підготовка, ініціювання та ведення агресивної війни;
- воєнні злочини: порушення воєнного права і норм ведення воєнних дій;
- злочини проти людства: серед них вбивства, винищення, поневолення, депортація і переслідування з релігійних, політичних або расових причин.

У той час, коли звинувачення у пунктах 2 і 3 могли спиратись на міжнародні договори та угоди, такі як Женевські конвенції або Пакт Бріана-Келлога і являли собою порушення цих угод, інші два пункти звинувачення до цього часу не були кодифіковані в міжнародному праві і воно не передбачало покарання за їх вчинення. Зусилля союзників були спрямовані на те, щоб вперше покласти край безкарності та притягнути до відповідальності за вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людства особисто представників держави.¹⁴

10 Для отримання списку всіх обвинувачуваних та функцій, які вони виконували в нацистській державі див.: Weinke, Nürnberg Prozesse, с. 29f.

11 На лаві підсудних знаходились 21 осіб, тому що один з підсудних наклав на себе руки перед початком процесу, другий не був здатним постати перед судом і ще один не міг бути затриманим союзниками. Останнього судили заочно.

12 Zentgraf, „Nürnberg“, S. 9.

13 Комплекс звинувачень, висунутий проти кожного з обвинувачених та винесений кожному з них вирок перелічені в роботі Reichel, Nationalsozialismus, с. 29. Більш детальних опис окремих звинувачень наданий в повному тексті вироку. Nürnberg. Vollständiger Text. München 1946.

14 Новим в міжнародному праві було висунення звинувачення проти шести колективних суб'єктів – злочинних організацій. Статутом МВТ було встановлено, що для висунення звинувачення в майбутньому достатньо приналежності до такої організації, до того ж Статут МВТ виключав виконання наказу як підставу для звільнення від відповідальності.

Новизна складу злочинів та процесуальних норм викликала численні суперечки. Серед іншого піддавалось критиці також те положення, що звинувачення у скоєнні «злочинів проти людства» є неприпустимим, оскільки являє собою порушення заборони зворотньої сили закону, і, відповідно, правового принципу «немає покарання без закону» - неможливо притягнути до відповідальності за вчинення дії, яка не була визнана злочином на момент її здійснення. Союзники відкинули такі позитивістські правові заперечення, посилаючись на неймовірну жорстокість скоєних злочинів: за їх думкою, згідно існуючого до виникнення держави природнього права та проведення кодифікації міжнародного права ці злочинні дії самі по собі вже були злочином; звинувачені відповідно знали, що вони вчинили беззаконня.¹⁵

Самі підсудні та їх захисники намагалися через використання такого роду заперечень визнати процес незаконним «правосуддям переможців» та поставити під сумнів його легітимність. Підсудні заявляли на свій захист, що вони «не є винними відповідно до змісту звинувачення», посилаючись на виконання ними наказів і на одноосібну відповідальність Адольфа Гітлера або на те, що вони нічого не знали.¹⁶

Союзники не шкодувати зусиль у пошуку і зборі доказів, які почали збиратись вже під час війни. У ході судового розгляду під пильною увагою міжнародних та національних засобів масової інформації більше 5000 документів були надані суду як докази. Також були використані кінематографічні докази, такі як сцени звільнення концентраційних таборів або виступи підсудних. Крім того, в ході процесу були заслухані 240 свідків, у тому числі колишні в'язні концтаборів, особи, які залишились в живих після таборів смерті, але також і представники нацистського режиму. Таким чином було враховано верховенство закону, відповідно до якого повинна бути доведена індивідуальна провина обвинувачених. Додатково були досягнуті цілі, які ставили перед собою союзники, особливо США: розкрити масштаби злочинів та розказати про них німецькому суспільству і всій світовій громадськості. Союзники пов'язували з цим надію змінити ментальність німецького суспільства, домогтися змін в сторону його демократизації і запобігти таким чином агресії в майбутньому.¹⁷

Після 218 днів судових засідань 30 вересня та 1 жовтня 1946 року були винесені судові вироки. Три з шести організацій, проти яких висувались звинувачення, були визнані злочинними організаціями: гестапо, СС, включаючи СД, а також корпус політичного керівництва націонал-соціалістичної партії. Троє обвинувачуваних були виправдані. Чотири отримали терміни ув'язнення від десяти до двадцяти років, ще троє були засуджені до довічного ув'язнення. Решта 12 обвинувачених були засуджені до смерті. Смертні вироки¹⁸ були приведені у виконання 15 жовтня 1945 року.¹⁹

15 Докладний опис легітимності звинувачень викладений в: *Das Urteil von Nürnberg*.

16 Див. також Meyer, Dennis: *Nürnberger Prozess*. В: Fischer, Tobias / Lorenz, Matthias N. (Ред.): *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld 2007, с. 21f.

17 Див. також там же.

18 Герман Геринг через самогубство уникнув виконання вироку. Винесений Мартіну Борману заочно вирок ніколи не був виконаний – його останки були знайдені в 1972 р. в Берліні.

19 Після Нюрнберзького процесу всі чотири окупаційні влади проводили свої власні процеси над нацистами. До них належать проведені американцями дванадцять наступних за Нюрнберзьким процесів. В цілому американською окупаційною владою було засуджено 1 814 осіб, британською – 1 085 осіб, французькою – 2 107 осіб та радянською – від 26 000 до 45 000 осіб. Див. Cohen, *Transitional Justice*, с. 63-67.

ii. Німецькі національні судові процеси над нацистськими злочинцями в західних окупаційних зонах та ФРН

Паралельно до зусиль союзників вже за кілька місяців після закінчення війни німецькою стороною були проведені перші розслідування нацистських злочинів і розпочаті провадження. Хоча спочатку союзники мали великі сумніви щодо надання німецьким судам повноважень з розгляду кримінальних справ нацистських злочинів, ці сумніви змінило розуміння того, що німецьке суспільство повинно було бачити, що німці визнавалися винними у скоєнні злочинів не тільки судами союзників, а й німецькими судами.²⁰

Після прийняття в грудні 1945 року Закону Контрольної Ради № 10 німецьким судам офіційно надавалось право на переслідування нацистських злочинців. Але їх юрисдикція поширювалась лише на злочини, що були здійснені німцями проти німецьких громадян або проти осіб без громадянства. Це було значним обмеженням, зважаючи на те, що більшість (найтяжчих) злочинів були скоєні проти громадян інших держав. Закон Контрольної Ради № 10 також розширив повноваження німецької юстиції таким чином, що такі дії як «злочини проти миру», «воєнні злочини», «злочини проти людства», а також «належність до злочинних організацій» відповідно до рішення Нюрнберзького суду визнавалися злочинами. Таким чином німецькі суди могли призначати покарання за вчинки, які не згадувались в Кримінальному кодексі 1871 року як злочинні дії. Цей закон став правовою основою для проведення судових процесів над нацистськими злочинцями у випадках, для яких раніше не існувало правової основи, або для яких вона була недостатньою.²¹

У центрі уваги цієї першої фази «самоочищення», яка відбувалась до заснування у 1949 році Федеративної Республіки Німеччина, були доноси, розстріли політичних в'язнів і «пораженців» незадовго до закінчення війни, злочини проти німецьких євреїв (особливо скоєні під час «Кришталевої ночі») та переслідування політичних опонентів. Доноси складали 38 відсотків справ, які розглядались на той час. Крім того, велика кількість процесів була присвячена злочинам, пов'язаним з так званою «евтаназією». До них належало знищення осіб з психічними та фізичними вадами та пацієнтів психіатричних клінік. Ознакою цієї первинної фази кримінального переслідування було те, що процес тільки у рідкісних випадках відбувався після проведення системного розслідування органами прокуратури. Часто процес ґрунтувався на особистих заявах осіб – жертв нацистського режиму, їх родичів або друзів. Кількість розпочатих процесів швидко зростала і досягла у 1948 році найвищого рівня. На кінець 1949 року німецькими судами було винесено вироків загалом 4 667 особам, що відповідало кількості винесених вироків

20 Див. Broszat, MartB: Siegerjustiz oder strafrechtliche „Selbstreinigung“. *Vergangenheitsbewältigung der Justiz 1945-1949*. B: VfZ 4 (1981), с. 501. В цьому розділі: там же, с. 540-544; Weinke, Annette: „Alliiertes Angriff auf die nationale Souveränität“? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. B: Frei, Norbert (Ред.): *Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Götting 2006, с. 37-93; Miquel, Marc von: *Der befangene Rechtsstaat. Die westdeutsche Justiz und die NS-Vergangenheit*. B: Kenkmann, Alfons / Zimmer, Hasko (Ред.): *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*. Essen 2005, с. 81-96; Greve, Michael: *Täter oder Gehilfen? Zum strafrechtlichen Umgang mit NS-Gewaltverbrechern in der Bundesrepublik Deutschland*. B: Weckel, Ulrike / Wolfrum, Edgar (Ред.): *'Bestien' und 'Befehlsempfänger'. Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen 2003, с. 194-221; ferner Cohen, *Transitional Justice*, с. 82-86.

21 Наприклад, такими були діяння, які не визначались кримінальним кодексом як злочин, але визнавалися Законом Контрольної влади № 10 як злочин проти людства. Див. Ahrendt, Roland: *Rückwirkungsverbot*. B: Fischer / Lorenz, *Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“*, с. 27f. Закон Контрольної Влади № 10 застосовувався німецькими судами в різних зонах окупації різною мірою, тому існують значні відмінності щодо кримінального переслідування та судової практики.

судами західних союзників. В той же час серед них була тільки невелика кількість вироків за вчинення тяжких злочинів.²²

З моменту заснування ФРН та поступового відновлення суверенітету багато в чому змінилась система покарання за здійснення нацистських злочинів.²³ З одного боку німецькі суди отримали право розглядати злочини, здійснені не тільки на німецькій території (тобто на будь-якій з окупованих раніше територій). З іншого боку на вимогу Федерального Уряду Закон Контрольної Ради № 10 та склад «злочину проти людяності» став застосовуватись з 1951 року як норма спеціального кримінального права.

Це стало відображенням небажання Західної Німеччини застосовувати норми, які суперечили принципу «зворотної сили». З того часу в Німеччині діє тільки німецький кримінальний кодекс як правова основа, який погано і лише обмежено відповідав природі міжнародних злочинів. Кількість проваджень та процесів в 1950-ті роки значно скоротилась. Якщо в 1949 році відбулося 1 465 процесів, то вже в наступному році їх кількість скоротилась до 957, ще рік пізніше до 386, і в 1959 році їх кількість досягла найнижчого рівня - 22 процеси. Це скорочення пояснюється цілою низкою причин: в основі лежить зменшення кількості заяв фізичних осіб, які до цього часу були головним поштовхом для початку розслідування.²⁴ Крім того, стала помітною неадекватність німецького кримінального права (а також відсутність правових норм зворотної сили у кримінальному законодавстві після відміни Закону Контрольної Ради № 10):²⁵ протягом 1950-х років закінчився термін позовної давності щодо здійснених численних злочинів, тому в кінці десятиліття тільки нанесення тілесних ушкоджень і позбавлення волі, які призвели до смерті, ненавмисне вбивство та вбивство могли переслідуватись за законом. Паралельно до цього можливість винесення вироку додатково обмежувалась амністіями. До цього додалися Закони про непритягнення до кримінальної відповідальності 1949 та 1954 років.²⁶ Крім того, все голосніше лунала широка суспільна антипатія до переслідувань за скоєння нацистських злочинів. Вимоги, які проголошувались все гучніше, призвели до загальної амністії осіб, які скоїли нацистські злочини, і свідчили про домінуюче в суспільстві бажання залишити минуле позаду. Прихильники такого підходу відстоювали думку, що «справжні злочинці» вже були засуджені союзниками за скоєння воєнних злочинів. Такий погляд поділявся більшістю представників німецької юстиції, у складі якої в результаті її неадекватної денацифікації (→ Розділ 2 с) після закінчення війни було близько 80 відсотків юристів, що були колишніми членами націонал-соціалістичної партії. Небажання переслідування

22 Див. також Raim, Edith: NS-Prozesse und Öffentlichkeit. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch die deutsche Justiz in den westlichen Besatzungszonen 1945-1949. B: Osterloh, Jörg / Clemens, Vollnhals (Ред.): NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR. Göttingen 2011, бsd. с. 33-51. Zahlen nach Eichmüller, Andreas: Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz. B: VfZ 4 (2008), с. 621-640.

23 Див. також детальніше Там же: Die strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen und die Öffentlichkeit in der frühen Bundesrepublik Deutschland 1949-1958. B: Osterloh / Vollnhals, NS-Prozesse, с. 53-57; Fröhlich, Claudia: Der „Ulmer Einsatzgruppen-Prozess“ 1958. Wahrnehmung und Wirkung des ersten großen Holocaust-Prozesses. B: Osterloh / Vollnhals, NS-Prozesse, бsd. с. 237-239.

24 Це було наслідком згасання пам'яті. Останнє, в свою чергу, негативно впливало на збір доказів.

25 Див. посилання 35.

26 Перший був прийнятий відносно злочинів, за здійснення яких передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі менше, ніж на шість місяців. Другий стосувався злочинів, які були вчинені до жовтня 1944 р. і за які передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі менше, ніж на три роки. Через винесення в повоєнний час м'яких вироків постраждало багато осіб, які були потенційними позивачами проти нацистських злочинців. Ще однією причиною для зменшення кількості процесів було зниження тиску зі сторони окупаційної влади, яка сама почала проводити амністію засуджених раніше нацистських злочинців.

призвело не тільки до «самоамністії» щодо злочинів, здійснених нацистською юстицією, але й значно вплинуло на (не-)покарання інших нацистських злочинців.

Лише в 1958 році відбувся поворотний момент в переслідуванні нацистських злочинів. Це сталося в результаті так званого процесу Ульмської айнзатцгрупи. З квітня по серпень 1958 року суд розглядав справу десяти провідних членів айнзатцгрупи, які влітку 1941 року в районі німецько-литовського кордону знищили кілька тисяч євреїв. В ході цього «першого великого процесу щодо Голокосту»²⁷ за допомогою документів, історичних експертиз і свідчень свідків розкрилась природа і масштаб масових злочинів в окупованих «східних областях», а також роль айнзатцгруп як виконавців злочинів. Незважаючи на чітке визначення їх ролі у вбивствах, суд визнав їх тільки «співучасниками», в результаті чого за співучасть у вбивстві вони отримали термін покарання лише від трьох до 15 років виправних робіт. Процес, якому засоби масової інформації приділяли велику увагу, чітко показав всі недоліки переслідування нацистських злочинців: комплексні злочини нацистських масових вбивств залишались до цього моменту практично безкарними, а розслідування були безрезультатними. Щоб виправити ці недоліки в кінці 1958 року у Людвігсбурзі було засновано «Центральний відділ федерального управління юстиції з розслідування нацистських злочинів». В якості центрального органу йому було доручено проведення аналізу доказів, попередні розслідування та координація судових процесів. Тільки з цього моменту в ФРН почалося систематичне юридичне опрацювання нацистських злочинів, в результаті чого значно збільшилося число розслідувань прокуратури. Вже в перші дванадцять місяців свого існування Центральним відділом було проведено близько 500 попередніх розслідувань, які передбачали притягнення до відповідальності кілька сотень ймовірних злочинців. До 1964 року були проведені наступні 700 попередніх розслідувань. В центрі уваги опинились злочини, здійснені на окупованих раніше територіях, особливо в нацистських концтаборах.²⁸

Однак це не могло вирішити проблему, що для проведення деяких процесів вже було запізно через неможливість отримання доказів. В зв'язку з відстанню в часі від моменту вчинення злочину та територіальною віддаленістю від місця його скоєння в багатьох випадках не вдавалось знайти достатньо доказів і свідків для засудження винних; крім того, розслідування і провадження часто тривали так довго, що підозрювані помирали ще до винесення вироку. Окрім цього, в 1960 році пройшов черговий термін позовної давності – через 15 років після закінчення війни до відповідальності можна було притягнути тільки за вбивство. В результаті багато нацистських злочинів залишились непокараними через неможливість надати докази вчинення підозрюваним вбивства. Ключові правові проблеми ставали все більш очевидними: різниця між вбивством і співучастю у вбивстві, а також між виконавцем та співучасником. Для того, щоб засудити обвинуваченого окрім його дій та намірів необхідно було довести також і наявність мотивів вбивства (наприклад, жага вбивства або жорстокість).²⁹ Для засудження в ролі виконавця необхідно було довести, що «особа сама бажала здійснити цю

27 Див: Fröhlich, „Ulmer Einsatzgruppen-Prozess“.

28 Детальніше див. там же; також Weinke, Annette: Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentralen Stelle Ludwigsburg 1958-2008. Darmstadt 2008.

29 За словами Мартіна Брозцата, більшість нацистських злочинів на той час залишались непокараними. Щоб змінити цю ситуацію Верховний Суд постановив визнати нацистську расову ідеологію як «низьку мотивацію». Таке трактування закону дозволило в 1960 р. винести багато вироків і провести межу між вбивством та співучастю. Vgl. Broszat, Siegerjustiz, с. 542.

дію».³⁰ Однак було б несправедливим при організованому державою та бюрократично спланованому механізмі вчинення вбивств посилалися при вчиненні дії тільки на мотиви однієї особи. Обвинуваченням було легко посилалися на накази і називати себе лише «інструментом» виконання чужої волі. Наслідком стало визначення терміну «помічник виконавця».³¹ В ньому широко відобразилась поширена практика «приписати всю відповідальність невеликій правлячій еліті Гітлера і вибачити велику масу злочинців як їх «маленьких помічників».³² Ця тенденція знайшла своє відображення, зокрема, в найбільш скандальному судовому процесі повоєнної Західної Німеччини – Освенцимському процесі, який проходив у Франкфурті-на-Майні. В ході процесу, який тривав з грудня 1963 року по серпень 1965 року, на лаві підсудних опинилися 22 особи, які активно були задіяні в концентраційному таборі Освенцим – від ад'ютанта командира табору, лікарів СС і членів охорони до в'язнів, які виконували допоміжну роль в функціонуванні концтабору. Винесений після 183 днів процесу вирок ясно показав наскільки «закон і юстиція [обмежені] в їхніх можливостях адекватної реакції на системний геноцид»:³³ тільки окремі злочинці, які вчинили «злочини надмірної тяжкості», були засуджені як вбивці до вищої міри покарання. Однак процес мав велике значення: більше 200 в'язнів, що залишились в живих, дали свідчення про події в Освенцимі – про відбір на рампі, знищення за допомогою отруйного газу, розстріли, катування і вбивства в'язнів уколами фенолу в серце. Було заслухано багато експертів, які розкрили політичний та історичний контекст масових вбивств. Більше 20 000 глядачів були присутніми на судових засіданнях, які висвітлювався чисельними ЗМІ. Цей процес став переломним моментом і сприяв поступовому повороту у ставленні до минулого: від бажання підбити підсумок до активного створення культури пам'яті та опрацювання минулого.

Освенцимський процес все ж не призвів до змін у кримінальному праві. Тільки в 1979 році Бундестаг прийняв норму про відміну терміну позовної давності за скоєння вбивства для того, щоб уможливити притягнення до відповідальності за вчинення нацистами масових вбивств. Окремі особи і на сьогоднішній день можуть бути притягнуті до відповідальності німецькими судами. Але ще більше процесів та розслідувань було зупинено. Зокрема «чиновники», тобто ті, хто займався плануванням та організацією масових вбивств, майже не притягувались до відповідальності за здійснення таких дій.³⁴ З усіх вироків 70 відсотків було винесено з 1945 по 1949 роки, 22 відсотки – до 1958 року, і тільки 8 відсотків після 1958 року.³⁵ Загалом до 2005 року були проведені розслідування

30 Там же.

31 Це стало наслідком відмови від Закону Контрольної Ради № 10 як зворотної спеціальної норми кримінального права. В результаті чого судом застосовувалось тільки звичайна норма кримінального права і вбивці судились тільки за «вбивство», а не за «масові вбивства», такі як Голокост.

32 Див. Greve, Täter, с. 197-221. Gerstle, Nathalie: Gehilfenjudikatur. B: Fischer / Lorenz, Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“, с. 145-147. В подальшому: Fischer, Torben: Frankfurter Auschwitz-Prozess. BB: Там же, с. 128-131; Pendas, Devin O.: Der Auschwitz-Prozess. Völkermord vor Gericht. München 2013, с. 9f.

33 Pendas, Auschwitz-Prozess, с. 10.

34 Особливу роль відіграла так звана «холодна амністія» 1968 р.: в рамках реформи кримінального права один з основних розділів кримінального кодексу (ч.2 § 50) був змінений таким чином, що при відсутності «конкретних особистих мотивів» помічники несли дуже м'яке покарання. Термін позовної давності скорочувався до 15 років. Численні процеси були зупинені, тисячі нацистів залишились непокараними. До сьогодні невідомо, чи була ця зміна прикрим збігом обставин, чи навмисною зміною на користь амністії нацистських злочинців. Див. Langer, Antje: Kalte Amnestie. B: Fischer / Lorenz, Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“, с. 200f. Laut David Cohen kam es in 95 Prozent aller Ermittlungen durch die Zentrale Stelle nie zu einer Anklage. Порівн. Cohen, Transitional Justice, с. 84.

35 Цифрами: 1945-1949рр.: 4667 засуджених осіб; 1950-1958 рр.: 1426 засуджених осіб ; 1959-2005 рр.: 563 засуджених осіб. Ці та наступні дані взяті з: Eichmüller, Strafverfolgung Zahlenbilanz, с. 621-640. Статистика: Bundesarchiv: Bilanz der Strafverfolgung wegen NS-Verbrechen:

відносно 172 294 осіб, з яких в результаті тільки 14 693 осіб було притягнуто судом до відповідальності. 6 656 осіб було засуджено, але лише близько 17 відсотків з них або 1 147 осіб були визнані винними у вчиненні вбивств. До цього треба додати незадовільну якість судового переслідування «помічників» та винесення їм м'яких вироків. Враховуючи те, що від 200 000 до 250 000 німців та австрійців безпосередньо або опосередковано брали участь в Голокості (до цього треба додати іноземних злочинців та учасників інших нацистських та військових злочинів) і загалом 100 000 німців та австрійців були притягнуті до відповідальності за вчинення воєнних та нацистських злочинів на території Європи, внесок ФРН в цей процес здається надзвичайно малим.³⁶

Тільки в 2011 році відбулося повне переосмислення системою німецьких судів підходу до таких справ: в процесі проти Джона Дем'янюка вперше було вирішено обійтися без доказу індивідуальної провини для винесення вироку, враховуючи винятковий характер спланованого геноциду. Він був визнаний винним в пособництві у вбивстві понад 28 000 євреїв в концентраційному таборі Собібор як «частина машини знищення».

iii. Нацистські злочинці в німецьких судах радянської зони окупації та НДР

Кримінальне покарання нацистських злочинців було для радянської окупаційної влади, яка понесла найбільше жертв та зазнала найбільше збитків, особливо необхідним. Вже з 1943 року почали проводитись процеси на території Радянського Союзу, а з 1945 року також військові трибунали на території радянської окупаційної зони, які, головним чином, призначали вищу міру покарання (позбавлення волі терміном від 20 до 25 років або смертний вирок).³⁷ Вважається, що окупаційною владою було засуджено близько 40 000 осіб.³⁸ Не завжди йшла мова про справжніх нацистських злочинців. Часто процеси використовувались для того, щоб позбутися політичних опонентів. Більшість процесів проводилась шляхом закритих судових засідань без участі громадськості і відзначалася свавіллям та зневагою до процесуальних норм. Іноді проводились показові процеси, на яких пропагувалася експропріація статків, а власники капіталу поставали у ролі «справжніх винуватців». Йшлося не про розслідування та покарання нацистських злочинів, а про використання пануючою владою процесів в якості інструмента комуністичної пропаганди.³⁹

Спочатку радянські переможці вагались передавати кримінальні переслідування нацистських злочинів німецьким судам. Головною умовою була денацифікація судової системи, яка в радянській окупаційній зоні була проведена особливо жорстко. На зміну причетним до злочинів нацизму юристам прийшли «народні» юристи.

www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/dienstorte/ludwigsburg/strafverfolgungsbilanz.pdf (останнє відвідування 01.08.2015).

36 Див. Frei, Norbert: Nach der Tat. Die Ahndung deutscher Kriegs- und NS-Verbrechen in Europa – eine Bilanz. B: Te same, Transnationale Vergangenheitspolitik, с. 30-34.

37 Паралельно з просуванням Червоної Армії та окупацією Німеччини десятки тисяч ймовірних військових та нацистських злочинців були заарештовані. Багато з них було депортовано в табори для військовополонених в Радянському Союзі. Див. Wentker, Hermann: Die Ahndung von NS-Verbrechen in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR. B: Kritische Justiz 35 (2002), с. 61f.

38 Численність є спірною і сьогодні. Оцінки варіюються між 45 000 та 26 000 засуджених. Близько 13 000 цих вироків були винесені радянською окупаційною владою. Див. Cohen, Transitional Justice, с. 63, 67.

39 Порівн. Wentker, Ahndung, с. 61-63; Cohen, Transitional Justice, с. 67. Ausführlich bei: Schmeitzner, Mike: Unter Ausschluss der Öffentlichkeit? Zur Verfolgung von NS-Verbrechen durch die sowjetische Sonderjustiz. BB: Osterloh / Vollnhals, NS-Prozesse, с. 149-166; Hilger, Andreas: „Die Gerechtigkeit nehme ihren Lauf“? Die Bestrafung deutscher Kriegs- und Gewaltverbrecher in der Sowjetunion und der SBZ/DDR. B: Frei, Transnationale Vergangenheitspolitik, с. 180-246.

Починаючи з весни 1946 року їм були передані повноваження згідно Закону Контрольної Ради № 10 щодо розгляду справ по вчиненню нацистських злочинів німцями проти німців або проти осіб без громадянства. Однак повноваження рідко знаходили своє відображення на практиці. Так, до серпня 1947 року лише близько 500 осіб були засуджені німецькими судами. Санкціоновані були, головним чином, судові процеси за здійснення доносів, примусової стерилізації та вчинення евтаназійних злочинів. Вже в ході цих ранніх процесів радянська військова адміністрація намагалась впливати на німецьку судову владу в своїх інтересах.⁴⁰ На той момент німецька судова система була ще спроможна в значній мірі уникати впливу і зберігати свою самостійність. Виносилися тяжкі але відповідні злочинам вироки, які опирались на принципи правової держави. В той же час намічалась подальша тенденція, яка полягала в перетворенні незалежної судової системи на політичний інструмент Радянської військової адміністрації в Німеччині (РВАН) та Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН).⁴¹

Вирішальні кроки в цьому напрямку були зроблені в 1947 році шляхом видачі Наказу РВАН № 201 та третього виконавчого положення. Директива Контрольної Ради № 38, яка була повинна бути грати роль орієнтиру при денацифікації, стала додатковою правовою основою для майбутніх судових процесів. За прикладом американської денацифікації (→ див. Розділ 2 с і) було встановлено п'ять ступенів провини та пов'язані з ними види покарання: головні винуватці, злочинці, менш небезпечні злочинці, співники та непричетні. Застосування нових положень кримінального законодавства означало значне розширення складу злочину. Особи могли притягуватись до відповідальності вже виключно на підставі їх членства в певних нацистських організаціях без доведення їх індивідуальної вини за здійснення нацистських злочинів. Відповідальними за переслідування нацистських злочинів визначались тільки спеціальні судові палати, які були сформовані з близьких до СЄПН «народних суддів», спеціально відібраних та навчених. Більше того, повноваження щодо проведення розслідування і підготовка звинувачення, у свою чергу, перейшли від судової влади до поступливої політичної поліції, яка вирішувала, хто саме притягувався до відповідальності і яке звинувачення повинно бути пред'явлене. Відтепер підозрюваний мав право на захисника тільки після початку судового розгляду. Таким чином, становище і обвинувачених, і судової системи було значно ослаблене. Незалежність судової системи було підірвано в той момент, коли РВАН та СЄПН отримали можливість керувати судовими процесами, переслідуючи свої власні інтереси.

В результаті відбулося зростає кількість вироків нацистським злочинцям. До жовтня 1949 року 8 321 особам були винесені вироки німецькими судами радянської окупаційної зони. Можливості Директиви Контрольної Ради № 38 були використані повною мірою: тільки близько 2 400 осіб було визнано «головними винуватцями» на підставі їх участі в конкретному воєнному та нацистському злочині в той час, коли близько 5 000 осіб було засуджено за принципом колективної відповідальності тільки за їх приналежність до

40 Так, наприклад, в «Евтаназійному процесі» в липні 1947 р. Процес повинен був стати показовим і пом'якшуючи обставини не приймалися до уваги. Радянська окупаційна влада використала в свою чергу тиск ЗМІ на відповідних юристів задля винесення драконівських вироків. Порівн. Böhm, Boris / Scharnetzky, Julius: „Wir fordern schwerste Bestrafung“. Der Dresdner „Euthanasie“-Prozess 1947 und die Öffentlichkeit. B: Osterloh / Vollnhals, NS-Prozesse, с. 189-206.

41 Див. там же; Також детальніше Wentker, Ahndung, с. 64-78; ferner Weinke, Allierter Angriff, бsd. с. 44-62; Dies.: Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigung 1949-1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg. Paderborn u.a. 2002, бsd. с. 30, 43-47, 69-72.

нацистських організацій. Як і під час радянських процесів, засудженими були не тільки націонал-соціалісти. Так, згідно Директиви Контрольної Ради № 38, кожна особа визнавалась посібником, якщо вона «після 8 травня 1945 року через пропаганду націонал-соціалізму чи мілітаризму або через розпускання чи поширення чуток ставить [ставила] під загрозу мир німецького народу та світу або створила [створювала] умови для такої загрози».⁴² Таким чином можна було розправитись з будь-якими політичними опонентами Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Вироки, відповідно до вимог комуністичних правителів, були суворими і все більш жорсткими аж до 1949 року. Зокрема, збільшилась кількість винесення смертних вироків. Крім того, влада використовувала процеси над нацистами для соціалістичного перетворення системи власності: в багатьох випадках у звинувачуваних в якості запобіжної міри покарання (відповідно до Директиви Контрольної Ради № 38) проводилась конфіскація майна та власності, які зрештою націоналізувались.

Кульмінацією цих 201 процесів стали так звані Вальдхаймські процеси, в яких «можливості наказу 201 були повністю використані»⁴³. На початку квітня 1950 року розпочалось близько 3 400 таємних процесів, які проводилися спеціальними судами і тривали загалом від 20 до 30 хвилин. Як правило, таємні процеси завершувались позбавленням волі на період від 15 до 25 років. Підсудними часто були в'язні трьох останніх радянських таборів для інтернованих осіб, які були ліквідовані урядом СЄПН, тому що наявність таборів порушувала образ нових «антифашистських та демократичних» починань. В той час, коли СЄПН мала намір шляхом розформування таборів підвести межу під процесом денацифікації та судовими процесами над нацистами і інтегрувати інших ув'язнених в суспільство, Військова окупаційна адміністрація зробила втілення цих планів неможливим: лише близько 10 000 в'язнів були звільнені РВАН: близько 10 500 осіб, які вже були засуджені радянськими військовими трибуналами, було переведено для подальшого відбування покарання у в'язниці НДР. Наступні близько 3 400 в'язнів повинні були пройти через судову систему НДР. Процеси над ними проводились за закритими дверима без інформування громадськості. Тільки тоді, коли стало вже більше неможливим тримати їх проведення в таємниці, керівництво СЄПН змінило свою політику. Десять судових процесів було перетворено на показові процеси, які були ретельно сплановані та розраховані на певну аудиторію. Проведення процесів за участю захисників та свідків, з чітким дотриманням процесуальних норм та доведенням індивідуальної провини обвинувачуваних повинні були інсценувати законність всіх Вальдхаймівських процесів і в той же час продемонструвати суворе покарання «фашистів».⁴⁴

Вальдхаймівські процеси одночасно ознаменували завершення (серйозного) кримінального переслідування за вчинення нацистських злочинів. В 1950-ті роки в НДР, як і в ФРН, відбувалось значне скорочення кількості судових процесів: від 331 процесів у 1951 році їх кількість скоротилась до 23 в 1955 році. До 1989 року були засуджені лише 120 осіб.⁴⁵ Невелика кількість процесів, які ще відбувалися, були інструментами

42 Цитата з Wentker, Hermann: Justiz in der SBZ/DDR 1945-1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen. München 2001, с. 424.

43 Wentker, Ahndung, с. 69.

44 Детальніше Werkentin, Falco: Die Waldheimer Prozesse 1950 in den DDR-Medien. В: Osterloh / Vollnhals, NS-Prozesse, с. 221-232.

45 На відміну від ФРН, кримінальне переслідування в НДР не зазнало ні впливу особистих якостей юристів, ні

пропаганди та презентації НДР як антифашистської держави, яка послідовно й успішно поборолла фашизм на своїй власній території. В ролі центрального контрастного прикладу наводилась ФРН на її опрацювання минулого.

Особливо це було помітно під час політичних процесів проти високопосадовців ФРН, в яких говорилось про їх причетність свого часу до нацистського режиму. Таким чином ці судові процеси повинні були підкреслити недоліки опрацювання минулого в Федеративній Республіці Німеччина. Були проведені процеси *in absentia* проти голови Федеральної канцелярії та міністра Міністерства у справах переселенців та біженців, які завершилися винесенням ним тяжких вироків. Звинувачення при цьому не були повністю необґрунтовані. Насправді, велика кількість колишніх нацистів отримали високі пости у Федеративній Республіці (→ Розділ 2 с ii) у тому числі «звинувачені». СЄПН робила це зовсім не для встановлення істини, а для дестабілізації та дискредитації Федеративної Республіки і обілення при цьому НДР. Ці кампанії не пройшли без наслідків, а призвели в ФРН до публічного обговорення недостатнього опрацювання минулого.

До розслідування справ проти нацистських злочинців на їх власній території доходило, однак, нечасто і тільки для того, щоб не залишитися позаду ФРН у проведенні переслідувань і продемонструвати ще більшу рішучість у боротьбі з фашизмом. Так, був ініційований ряд процесів, які проходили паралельно процесам у Федеративній Республіці Німеччини. До них належить показовий процес проти Хорста Фішера, який працював лікарем в таборі Освенцим. Хоча вже в 1964 році було відомо його місцезнаходження, судовий процес почався тільки в березні 1966 року. Він був приурочений до франкфуртського Освенцимського процесу. Минуле переосмислювалось відповідно до державної ідеології: місце дійсних винуватців фашизму зайняв (західнонімецький) капіталізм, представлений концерном «ІГ Фарбен». Судовий процес закінчився винесенням Хорсту Фішеру смертного вироку.

Незважаючи на репутацію НДР як «зразкової антифашистської німецької держави»,⁴⁶ вона часто залишалась бездіяльною навіть у випадках, коли існували конкретні докази скоєння злочинів. Ця тенденція набула особливого поширення в 1980-ті роки. В ній були зацікавлені особливо ті нацистські злочинці, які зайняли в НДР високі посади. Відмова від переслідування осіб, які вчинили злочини евтаназії, обумовлювалась, наприклад, тим, що причетні особи займали на той час високі пости в Міністерстві охорони здоров'я. В інших випадках Штазі відмовлялась діяти, щоб запобігти посиленню престижу ФРН. Наприклад, у випадку Еріха Густса, який підозрювався у вчиненні злочинів як заступник начальника концентраційного табору Бухенвальд і був причетний до вбивства Ернста Тельмана. Штазі відмовилась від проведення власного розслідування і не видала його ФРН, в якій він знаходився у розшуку. Невинесення покарання «західнонімецькою юстицією за вбивство Тельмана [здавалося] вигіднішим, [...] ніж винесення будь-якого вироку у цій справі».⁴⁷

обережності при застосуванні зворотної сили закону. Зазначені в Статуті МВТ ознаки злочинів (→ Розділ 2 b i) застосовувались також після 1954/55 рр. Комплекс злочинів, який включав в себе «злочини проти людства» та «воєнні злочини», був включений в 1968 р. в Кримінальний кодекс НДР. Термін позовної давності відносно вчинення відповідних дій та посилання на виконання наказу виключалися.

⁴⁶ Wentker, Ahndung, с. 76.

⁴⁷ Там же, с. 78.

с) Люстрація: Денацифікація німецького суспільства

і. Денацифікація і західних окупаційних зонах і в ФРН

Проведення денацифікації почалося після приходу союзників зі звільнення керівників державних органів влади. Паралельно до цього злочинці та підозрювані у здійсненні воєнних злочинів, а також особи, які являли собою загрозу безпеці, були взяті під «автоматичний арешт». Зокрема члени Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), СС, СД і гестапо. У загальній складності в західних зонах були інтерновані 200 000 чоловік, з яких 100 000 в американській зоні. У той час, коли частина з них була відпущена на свободу, інша частина була позбавлена волі протягом декількох місяців або навіть терміном до трьох років.⁴⁸ Хоча в січні 1946 року була зроблена спроба ввести єдину практику очищення у всіх зонах, вона потерпіла в невдачу. Проведення денацифікації вже почалося на той час в окремих зонах і призвело до формування різних підходів.⁴⁹

В американській зоні окупації з липня 1945 року проведення денацифікації ґрунтувалось на заповненні анкети, що складалась з 131 питання. Всі особи, які займали ключові посади, повинні були заповнити таку анкету і при цьому відкрито заявити про свою належність до нацистських організацій. Залежно від відповідей вони поділялися військовою адміністрацією на п'ять категорій.⁵⁰ Належність до певної категорії визначала, чи приймалась особа (знову) на роботу, чи підлягала звільненню. Належність до групи головних злочинців тягла за собою накладання арешту на майно та припинення будь-яких виплат. Хоча тільки переконані нацисти повинні були стати предметом політичного очищення суспільних та адміністративних ключових позицій згідно початкового плану,⁵¹ відбувалось поступове розширення цієї групи.⁵² Кульмінацією стало прийняття Розпорядження про перевірку всіх галузей економіки, за яким колишні члени нацистської партії або приналежних до неї організацій відтепер мали право обіймати посаду тільки «звичайного робітника».⁵³ Таким чином всім колишнім членам головних нацистських організацій, незалежно від посади, загрожувала денацифікація.⁵⁴

В березні 1946 року була проведена оцінка 1,26 млн. анкет від загальної кількості 1,39 млн. Половина всіх перевірених, тобто 620 617 осіб, підпадали під категорію обов'язкового чи можливого звільнення. Насправді протягом цього місяця буди звільнені або не прийняті знову на посади в загальній кількості 336 892 осіб. У державному секторі це означало звільнення від однієї до двох третин працівників. В результаті дефіцит кваліфікованих кадрів суттєво вплинув на роботу системи економіки та державного управління. Однією з проблем стало те, що заходи часто сприймалися як

48 На початок 1947 р. майже половина затриманих були звільнені з таборів західних окупаційних зон; в той час як з радянських таборів лише близько 7 000 з тодішніх 67 000 ув'язнених. Див. Cohen, *Transitional Justice*, с. 69.

49 Див. Vollnhals, Clemens: *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945-1949*, bsd. с. 7-24, 94-96; Henke, Klaus-Dietmar: *Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung, politische Säuberung, „Entnazifizierung“, Strafverfolgung*. В: *Te same / Woller, Hans (Ред.): Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*. München 1991, bsd. с. 32-66; ferner Cohen, *Transitional Justice*, с. 68-71.

50 Див. Директиву Європейського командування збройних сил США за липень 1945 р. Поділ на п'ять категорій: 1. mandatory removal, 2. discretionary removal, adverse recommendation, 3. discretionary removal, no adverse recommendation, 4. no objection, no evidence of Nazi activity, 5. retention recommended, evidence of anti-Nazi activity.

51 Критерієм членства НСДАП визначався факт вступу до партії до 1 травня 1937 р.

52 Американська окупаційна влада реагувала на настрої в США, які вимагали більш жорсткого підходу.

53 Цитата з Vollnhals, *Entnazifizierung*, с. 12.

54 Порівн. Borgstedt, Angela: *Die kompromittierte Gesellschaft. Entnazifizierung und Integration*. В: Reichel / Schmid / Steinbach, *Nationalsozialismus*, с. 92f.

несправедливі. Критиці піддавались, зокрема, схематичні рішення без проведення різниці між тими, хто вступив до партії добровільно та тими, хто був змушений здатися під тиском.⁵⁵ Денацифікація все більше і більше піддавалась критиці з боку громадян і призвела до солідарності між переконаними нацистами та співчуваючими. Крім того, денацифікація посилила антиокупаційні настрої, знизила готовність до співпраці і заохотила самовіктимізацію.

У березні 1946 року численні складнощі призвели до переосмислення програми денацифікації. Прийняття «Закону про звільнення від націонал-соціалізму і мілітаризму» супроводжувалось внесенням змін по трьом ключовим позиціям. По-перше, процес денацифікації був індивідуалізований шляхом можливості проведення судового розгляду окремих випадків. Це означало, що класифікація за формальними критеріями (наприклад, такими як членство в НСДАП або в інших визнаних злочинними організаціях) дійсно враховувалась, але тільки частково. В той час, коли непричетні були виключені, у всіх інших випадках проводилась індивідуальна оцінка ступеня відповідальності і приналежності до «Третього рейху». На цій основі відбувалось остаточне рішення на основі «незалежного судового розгляду»⁵⁶ щодо належності до однієї з п'яти категорій: головні винуватці, злочинці, менш небезпечні злочинці, співники та непричетні.⁵⁷ Залежно від категорії, до якої було віднесено особу, на неї накладались відповідні санкції у вигляді штрафів, конфіскації майна, втрати права на пенсію, втрати цивільних прав та професійної дискваліфікації аж до позбавлення волі терміном до десяти років та примусової праці. За дачу невірних даних також передбачалось покарання. Процес очищення був переданий під юрисдикцію німецьких органів влади. Відповідальними за нього були відтепер суди, представлені мировими суддями, які займалися розглядом позовів від громадських позивачів (заявників). Окупаційна влада зберігала за собою право контролю над денацифікацією. Тепер денацифікація стосувалась тільки дорослого населення, тобто під неї підпадали особи старші 18 років. Були перевірені дані анкет 13,41 млн. осіб, які знаходились в зоні окупації США – 27 відсотків з них, тобто, 3,66 млн. осіб повинні були постати перед судом. Однак проект, розроблений американцями, зазнав протягом наступних двох років значної поразки. На це було декілька причин: по-перше, підхід був заснований на презумпції винуватості, за якою на «відповідача» покладался обов'язок доведення невинності перед відповідними органами влади.⁵⁸ Це призвело до практики так званих сертифікатів «Persil» (від назви прального порошку) – заяв про відсутність провини, які давали друзі, сусіди, колеги та священники для того, щоб «відмити» минуле зацікавленої особи. По-друге, що було ще гіршим, чисельні суди широко використовувати надане їм право виносити рішення на підставі «права на політичну помилку». Таким чином було винесено багато м'яких вироків. Багато насправді скомпрометованих осіб були визнані у такій спосіб «співчуваючими». Денацифікація та реабілітація йшли пліч-о-пліч.⁵⁹

55 Окупаційні сили не мали необхідних знань для більш диференційованої оцінки індивідуального ступеня причетності. У той же час їй не вистачало – з огляду на масову лояльність до нацистського режиму – довіри німецького народу для того, щоб з самого початку залучити саму німецьку владу до участі у процесі денацифікації.

56 Henke, Trennung, с. 38.

57 Див. ст 4 Закону про звільнення. Для більш детального опису окремих категорій див. с.5-13.

58 Якщо особа вступила в члени НСДАП до 1 травня 1937 р., вона визначалась відповідно до «презумпції винуватості» як особа, «яка істотно сприяла тиранії партії». Цитата Henke, Trennung, с. 39.

59 Для порівняння також Borgstedt, Gesellschaft, с. 93.

На фоні холодної війни і пов'язаної з нею потреби перетворити Німеччину на свого партнера, послабилось прагнення окупаційної влади до денацифікації. Цей процес почався з амністування ймовірних посібників. У серпні 1946 року під амністію підпала молодь, після цього особи, які мали «тяжкі соціальні обставини», а також колишні військовополонені. З 3,66 млн. осіб залишилося тільки 950 000 тих, хто повинен був постати перед судом. Крім того, окупаційна влада послабила санкції та порядок класифікації: заборона на зайняття професійною діяльністю застосовувалась тільки по відношенню до головних винуватців. Процес денацифікації було нарешті завершено: після 8 травня 1948 року тільки у дуже серйозних випадках передбачалося відкриття провадження.

Зміна курсу окупаційної влади мала значні наслідки: оскільки комісії по денацифікації займалися головним чином розглядом випадків скоєння легких злочинів, розгляд тяжких злочинів часто завершався винесенням м'яких вироків або вони взагалі залишилися безкарними. В результаті амбітний проект завершився провалом: «невідповідність між очікуваннями і реальністю»⁶⁰ була вельми помітною: тільки 10 відсотків з 13 млн. осіб, які заповнили анкету, були притягнуті до кримінальної відповідальності – тобто менш ніж 1 відсоток всіх денацифікованих був «винесений вирок або накладені тривалі обмеження».⁶¹ Замість очищення денацифікація перетворилась на далекосяжну реабілітацію винних.

Проведення денацифікації в двох інших західних зонах орієнтувалось на американські методи, але мало суттєві відмінності та особливості.⁶² Ставлення до денацифікації було більш прагматичним – перш за все мова йшла про розпуск партійних організацій, а також (в майбутньому) про зміну еліт. Ефективна робота державного управління та економіки були пріоритетними. За цим підходом стояла особлива необхідність збереження низького рівня витрат окупаційних влад, зважаючи на ситуацію у власних країнах.⁶³ Коло осіб, які були піддані перевірці, було значно вужчим, ніж в американській окупаційній зоні – в центрі уваги стояли освітня галузь, державне управління та судова влада в той час, коли діяльність в інших галузях була (майже) повністю відсутня. Багато нацистів змогли залишитися непоміченими, що принесло французькій окупаційній зоні назву «Ельдорадо для злочинців».⁶⁴ Залишається невідомим, скільки з двох мільйонів випадків, опрацьованих у британській зоні окупації, завершилися покаранням тяжких злочинців. Статистика свідчить, що вирокі були занадто м'якими. Однак британська окупаційна влада притягла до відповідальності інтернованих за членство в нацистських організаціях, які були визнані злочинними на Нюрнберзькому процесі (→ Розділ 2 b i). Вони були притягнуті до відповідальності не так, як в інших окупаційних зонах в рамках денацифікації, а в «класичному» кримінальному судовому процесі перед створенням спеціально судом присяжних. До кінця 1949 року були розглянуті 24 145 таких випадків – 15 724 особам було винесено вирок, 5 614 з них були засуджені до позбавлення волі.

60 Benz, Wolfgang: Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949. Stuttgart 2009, с. 118.

61 Там же, с. 119. Порівн. там же, с. 118f. Там же, с. 119. Порівн. там же, с. 118f.

62 Для порівняння: Vollnhals, Entnazifizierung, с. 16, 24-42; Henke, Trennung, с. 41-52; Borgstedt, Gesellschaft, с. 90-95; Cohen, Transitional Justice, с. 71f., 76-80. Подобиці окремих процесів див. Vollnhals und Henke.

63 У французькій зоні головним завданням окупаційної влади було відновлення французької економіки за рахунок використання німецьких ресурсів та послаблення при цьому загрозової сусідньої країни.

64 Vollnhals, Entnazifizierung, с. 28.

Навіть враховуючи скромні цілі, які ставили перед денацифікацією французька та британська окупаційні влади, їх діяльність не призвела до ефективного політичного очищення. В результаті, після заснування ФРН навіть дуже скомпрометовані особи змогли повернутися на державну службу (→ Розділ 2 с ii).

ii. Денацифікація в радянській окупаційній зоні та НДР

Денацифікація, проведена радянською окупаційною владою, вважається найпоспідовнішою та найшвидшою. Хоча, на відміну від американських окупаційних сил, РВАН не мала конкретної програми денацифікації, було вирішено наперед, що політичне очищення повинно стати не тільки шляхом «розплати з націонал-соціалістами»,⁶⁵ але й переслідувати, насамперед, ціль всеосяжної «антифашистської демократичної революції». Тому РВАН намагалась разом із звільненням від націонал-соціалістів (і інших політично небажаних осіб) досягнути заповнення вакантних посад новою комуністичною елітою з метою забезпечення комуністичного напрямку у розвитку держави.⁶⁶ Цей процес проходив під девізом: „все повинно виглядати демократично, але ми повинні все тримати в руках“.⁶⁷

Незабаром після війни РВАН ввела загальну вимогу реєстрації для колишніх членів НСДАП. Як і в інших окупаційних зонах, в радянській зоні окупації підозрювані у здійсненні нацистських злочинів і члени центральних органів націонал-соціалістичної партії були взяті під «автоматичний арешт». Вважається, що було заарештовано понад 120 000 осіб.⁶⁸ Паралельно були проведені перші звільнення скомпрометованих осіб з соціально значущих посад. З самого початку в цьому процесі РВАН були задіяні німецькі комуністи та інші антинацистські групи. Так, в ході першої фази почали діяти місцеві «антифашистські комітети», які були сформовані з антифашистів. Їх знання місцевості надавали цим людям значну перевагу під час ідентифікації важливих нацистів. На їхньому боці діяли німецькі функціонери комуністичної партії «як продовжена рука радянської військової адміністрації»,⁶⁹ які раніше пройшли політичну освіту в Радянському Союзі. Метою стало завдання позбавитися від головних функціонерів, «старих борців» та донощиків, колишніх активних членів НСДАП і гестапо, але також і позбавлення від ненадійних людей під приводом того, що вони були нацистами.⁷⁰

Таким чином на початок липня 1945 року були сформовані нові національні і регіональні адміністрації, основні посади в яких обіймали політично надійні особи. Вони направляли подальший процес денацифікації і мали при цьому, за відсутності на той момент єдиних керівних принципів для всієї окупаційної зони, широку свободу дій. На практиці денацифікація мала істотні відмінності: в той час, коли у деяких

65 Там же, с. 43.

66 Див. Cohen, *Transitional Justice*, с. 80f. Im Folgenden grundlegend Vollnhals, *Entnazifizierung*, с. 43-55; Welsh, Helga A.: „Antifaschistisch-demokratische Umwälzung“ und politische Säuberung in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands. В: Henke / Woller, *Säuberung*, с. 84-107. Zum sozialistischen Demokratiebegriiff siehe Kapitel 2 e ii.

67 Цитата з Mählert, Ulrich: *Kleine Geschichte der DDR*. München 2010, с. 22.

68 Мова йшла не лише про скомпрометованих нацистів, але дуже часто про осіб, які розглядались як противники радянської окупаційної влади. В той час, коли в західних окупаційних зонах велика кількість інтернованих осіб вже в січні 1947 р. була звільнена, в радянській окупаційній зоні мова йшла тільки про невелику частку звільнених. Багато в'язнів були використані на примусових роботах в Радянському Союзі. Вважається, що померла більш ніж третина в'язнів. Порівн. Cohen, *Transitional Justice*, с. 69f.; Anm. 53.

69 Vollnhals, *Entnazifizierung*, с. 43.

70 Див. також Borgstedt, *Gesellschaft*, с. 95f.

землях колишні члени НСДАП були звільнені тільки з високих посад, в інших землях проходило звільнення всіх колишніх членів НСДАП. Схожість все ж полягала в тому, що в кожному секторі, особливо в таких, як правосуддя, освіта, поліція, промисловість та органи управління важливим було призначення на керівні посади політично сумісних осіб для подальшої соціальної перебудови суспільства. Нерідко цей процес був пов'язаний зі свавіллям. Від передбачених денацифікацією заходів постраждали особи, які не були активними або навіть номінальними націонал-соціалістами, а просто не вважалися надійними комуністами. У той же час в радянській окупаційній зоні також існувала необхідність брати до уваги ефективність роботи державних установ, тому були зроблені певні винятки для фахівців. В цілому до кінця 1946 року близько 390 500 осіб було звільнено з посад або не було знову прийнято на роботу.⁷¹

З метою забезпечення одноманітності процесу денацифікації в кінці 1946 року були прийняті обов'язкові для всієї окупаційної зони розпорядження РВАН, які перераховували приводи для негального звільнення.⁷² Проведенням займалися комісії, укомплектовані, переважно, членами СЄПН. Всі, видані до цього дозволи на здійснення професійної діяльності, були скасовані і 850 000 колишніх членів партії були піддані ще одній перевірці. Це призвело до перевантаження відповідних органів і дуже спрощеного застосування положень директиви. Як наслідок до середини 1947 року були звільнені наступні 64 500 осіб. Оскільки денацифікація, з одного боку, вже далеко просунулася, а з іншого призвела до нестачі персоналу в органах управління та економіці, в серпні 1947 року було вирішено змінити стратегію денацифікації.⁷³ Тільки активні нацисти підпадали під заходи денацифікації, яка повинна була завершитися найближчим часом. Однак номінальні члени НСДАП були реабілітовані – вони отримали назад свої громадянські права і були соціально реінтегровані у випадку відходу від соціал-націоналізму. Остаточний кінець денацифікації було покладено трохи пізніше у березні 1948 року: відкриті провадження проти активних нацистів були закриті незважаючи на те, що вже були зібрані матеріали для судового розгляду, крім випадків, коли мова йшла про вчинення нацистських злочинів (→ Розділ 2 b iii). Це призвело до амністії багатьох активних та винних у тяжких злочинах націонал-соціалістів. Важко сказати, наскільки повною була денацифікація в радянській окупаційній зоні у зв'язку з відсутністю достовірних статистичних даних. Вважається, що на початок березня 1948 року 200 000 осіб з 1,5 млн колишніх членів НСДАП, що проживали в радянській зоні, було звільнені остаточно.⁷⁴

Основною відмінністю денацифікації в радянській зоні окупації і західних зонах становили не менший обсяг звільнень, а більша тривалість проведення заходів з денацифікації. В західних зонах окупації вже в 1948 році велика кількість колишніх нацистів була реабілітована та реінтегрована. Головним чином це стосувалось органів державної служби, в яких частка достроково відновлених колишніх членів НСДАП склала близько 40 відсотків. Тим, кому було відмовлено в поновленні на посаді в ході денацифікації, ще одна можливість надавалась після прийняття в 1951 році Закону

71 Див. також там же

72 Відтепер діяв прийнята вже в січні 1946 року Директива Контрольної ради № 24, яка розроблялася під впливом американської практики денацифікації.

73 Див. SMAD Befehl Nr. 201 'Richtlinien zur Anwendung der Direktiven Nr. 24 und Nr. 38 des Kontrollrats über die Entnazifizierung'.

74 Порівн. Cohen, *Transitional Justice*, с. 81.

про реалізацію статті 131 Конституції Німеччини, який, зокрема, визнав право «денацифікованих» осіб на відновлення посадах у державній службі. В результаті, вже на початок березня 1953 року понад 39 000 осіб було прийнято назад на державну службу.⁷⁵ Це позитивно впливало на швидке відновлення після війни; з іншого боку, вплив невдалої денацифікації мав негативні наслідки для критичного протистояння з нацистським минулим. У радянській окупаційній зоні та НДР очищення тривало довше: особливо в сфері правосуддя та органах правопорядку денацифікація досягнула незворотних результатів – незважаючи на політичну реабілітацію, колишнім нацистам було відмовлено в поверненні на попередні посади. Вакантні посади були зайняті «народними суддями», які пройшли спеціально створені швидкі курси навчання. Вони, в основному, були членами Комуністичної партії Німеччини (КПН)/СЄПН або (принаймні офіційно) політично надійними особами. Націонал-соціалісти, таким чином, були на тривалий час виключені з багатьох сфер, але слідом за ними на «службу партії» прийшли інші особи – дорога до соціалістичної диктатури була прокладена шляхом реорганізації старих установ.

Як би там не було, денацифікація в західних зонах та Федеративній Республіці Німеччина не залишилась неефективною. Незважаючи на те, що кінцева мета (довготривалого) звільнення від націонал-соціалістів не була виконана, денацифікація зробила свій внесок в розкриття та дискредитацію націонал-соціалізму. Для скомпрометованих осіб цей процес також мав шоковий ефект – принаймні на короткий час він означав «соціальну деградацію та приниження в очах суспільства».⁷⁶ Якщо і не відбулось внутрішнє очищення колишніх злочинців, всі реінтергровані особи були змушені відтепер проявляти «політичну поміркованість і стриманість» та адаптуватися до нових умов, якщо вони не хотіли втратити зайняту ними нову позицію. За інтерпретацією Клемента Вольнхальса, це відчували «головні або місцеві нацистські функціонери, [...] на яких навіть після їх формального відновлення розповсюджувалась тільки соціальна терпимість, але їм ніколи не вдалося досягти свого колишнього соціального статусу».⁷⁷

d. Відшкодування збитків: репарації, реституції та компенсації

i. Репараційні вимоги держав-переможниць

Відшкодування завданої війною шкоди та збитків було врегульовано союзникам на Потсдамській конференції 1945 року. Передбачалось, що відшкодування буде проводитись не тільки у формі грошових виплат, а і шляхом демонтажу німецької промисловості та інфраструктури. Було проведено розподіл репараційних регіонів – Радянський Союз та Польща повинні були отримувати репарації з зони радянської окупації; західні держави і всі інші країни-бенефіціари повинні були отримати компенсацію із західних зон окупації.⁷⁸ Крім того, німецькі закордонні активи були конфісковані та розподілені. Радянський Союз отримував німецьке

⁷⁵ Див. також Sprockhoff, Anna / Fischer, Torben: 131er-Gesetzgebung. В: Fischer / Lorenz, Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“, с. 94-96.

⁷⁶ Vollnhals, Entnazifizierung, с. 64.

⁷⁷ Див. там же; детальніше в Henke, Trennung, с. 56-66. Zur Frage, ob die Entnazifizierung in den westlichen Zonen scheitern musste siehe Vollnhals, Entnazifizierung, с. 55-64.

⁷⁸ Радянський Союз, який зазнав найбільших втрат і збитків, повинен був також отримувати десять відсотків від демонтажу об'єктів Західної Німеччини та ще 15 відсотків у вигляді товарів.

майно від «сходу», західні держави – від «заходу». Крім того, німецький торговий флот і німецькі запаси золота були конфісковані (включно з тими, що знаходились за кордоном).⁷⁹

Інші домовленості були досягнуті на Паризькій конференції з репарацій в лютому 1946 року, в якій брали участь 18 країн. Без встановлення точного розміру репарацій було визначено принцип розподілу репараційних виплат залежно від розміру країни, її участі у війни і ступеня завданих війною збитків. Розподілом між країнами, які заявляли своє право на репарації, повинно було займатись Міжнародне репараційне агентство, яке знаходилось в Брюсселі. Розподіл майна серед громадян був обов'язком окремо кожної країни-отримувача. При цьому повинні були компенсуватись «всі претензії громадян цих країн до колишнього німецького уряду, які виникли в результаті війни і мали офіційний чи приватний характер».⁸⁰ При цьому не проводилось розмежування між збитками, завданими війною та переслідуваннями – всі види завданої шкоди, за винятком прав на соціальне забезпечення, були включені в термін «репарації».⁸¹

Так як союзники мали дуже різні уявлення та наміри щодо виплати репарацій, цей процес проходив дуже по-різному в різних зонах окупації.⁸² Для Радянського Союзу першочерговими були завдання відновлення своєї країни і знищення німецького військового потенціалу. Тому в зоні радянської окупації проводився надмірний демонтаж німецьких промислових та транспортних об'єктів. Цілі підприємства, устаткування та залізничні колії були демонтовані і перевезені до Радянського Союзу. Весною 1946 року відбувся перехід від демонтажу до конфіскації продукції поточного виробництва. При цьому використовувались і інші форми репараційних виплат. Радянська окупаційна влада, наприклад, застосовувала працю німецьких військовополонених і цивільного населення для відбудови радянської економіки. В 1953 році Радянський Союз вирішив утриматися від подальших репарацій, зважаючи на внутрішні політичні проблеми в НДР. У цьому ж році таким же шляхом пішла і Польща.

Франція, яка так само як і Радянський Союз, була зацікавлена у своєму економічному відновленні та послабленні Німеччини, також вдавалась до демонтажу устаткування та застосування праці військовополонених, хоча і в меншому обсязі. Зовсім інакше цей процес проходив в британській та американській окупаційних зонах. Наряду з економічною демілітаризацією Німеччини, яка вважалася ними ключовою проблемою, ці окупаційні держави залишили мирний сектор промисловості недоторканим для розвитку ранніх міждержавних торгівельних відносин. Вони задовольняли свої репараційні претензії шляхом отримання зарубіжних активів, прав інтелектуальної власності, наприклад, патентів і передачі прав на ноу-хау.⁸³ США, зокрема, спрямовували

79 Див. Doehring, Karl: Reparationen für Kriegsschäden. B: Te came / Fehn, Bernd Josef / Hockert, Hans Günter (Ред.): Jahrhundertschuld, Jahrhundertühne. Reparationen, Wiedergutmachung, Entschädigung für nationalsozialistisches Kriegs- und Verfolgungsunrecht. München 2001, bsd. c. 16-20; Fisch, Jörg: Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. München 1992, bsd. c. 69-80; Bühler, Werner: Reparationen. B: Benz, Wolfgang (Ред.): Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949/55. Ein Handbuch. Berlin 1999, c. 161-163.

80 Цитата з Frøland, Hans Otto: „Eine gewaltige, nicht beglichene Schuld“. Die deutsche Entschädigung für NS-Verfolgte in Norwegen. B: Hockerts, Hans Günter / Moisel, Claudia / Winstel, Tobias (Ред.): Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000. Göttingen 2006, c. 296.

81 Див. Hockerts, Hans Günter: Wiedergutmachung in Deutschland 1945-2000. Eine historische Bilanz 1945-2000. B: VfZ 2 (2001), c. 191f. (Далі як Hockerts, Bilanz); Fisch, Reparationen, c. 109-111; Frøland, Schuld, c. 295f.; Hockert, Hans Günter: Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa. Eine einführende Skizze. B: Te came / Moisel, / Winstel, Grenzen, c. 10-13.

82 Важливі посилання: Bühler, Reparationen, c. 161-167; Fisch, Reparationen, c. 35-40; 104-116, 242-248.

83 Велика кількість німецьких вчених та технічних фахівців були перевезені до США. Серед них часто траплялися воєнні злочинці.

свою нову політику на залучення Німеччини в західний табір країн у зв'язку з розгортанням холодної війни. Вони дуже рано знизили свої репараційні претензії і вдалися до активного економічного відновлення Західної Німеччини шляхом надання економічної допомоги.

У 1953 році в Лондоні була укладена угода про відмову від репараційних претензій. Вона передбачала, що питання виплат повинно бути остаточно вирішене тільки після укладення мирного договору. Де-факто це все ж означало закінчення репараційних виплат. До сьогодні мирний договір міжнародно-правовому сенсі не був укладений. А підписаний в 1990 році договір в форматі «два плюс чотири» не був прийнятий деякими сторонами. Загалом питання репарацій розглядалось як вирішене. Але це рішення не поширювалось на індивідуальні вимоги компенсації жертвам нацистських переслідувань, які після довгих дебатів стали предметом окремих угод про виплату компенсацій (→ Розділ 2 d ii).⁸⁴

Важко визначити точну суму виплачених репарацій. Існують великі розбіжності відносно того, які виплати повинні бути при цьому враховані. Такі види репарацій як передача прав на ноу-хау чи використання праці військовополонених навряд чи можна оцінити кількісно. В розрахунках, які часто наводяться, йдеться про 16,3 млрд. доларів по курсу 1938 року для східної зони та від 14,3 до 16,8 млрд. доларів для західної зони.⁸⁵

ii. Відшкодування збитків в ФРН⁸⁶

Повернення відібраного та конфіскованого майна отримало свій початок в американській окупаційній зоні. Невдовзі після закінчення війни окупаційна влада ввела контроль над майном для проведення ідентифікації відібраного чи конфіскованого майна та його повернення законним власникам. Для врегулювання цього процесу в 1947 та 1949 роках були видані перші закони про повернення майна. За цими законами приватні особи-власники майна, яке було насильно відібране або конфісковане, отримували право вимагати повернення цього майна або відшкодування завданих їм збитків. Після закінчення періоду окупації ці закони знайшли своє місце в німецькому праві і були розширені в ФРН в рамках прийнятого в 1957 році закону про виплату компенсацій. Останній зобов'язував ФРН сплачувати компенсації за майно, яке було відібране партійними чи державними органами влади під час нацистського режиму. Одержувачами таких виплат були, в основному, єврейські жертви переслідувань та їх родичі, які залишилися в живих. Так зване «майно, яке не могло відійти спадкоємцям», тобто в тих випадках, коли всі колишні власники були вбиті і не залишили після себе спадкоємців, відшкодовувалось на користь єврейських організацій- правонаступників. Близько 3,5 млрд. німецьких марок було виплачено до середини 1950-

84 Див. Rombeck-Jaschinski, Ursula: Das Londoner Schuldenabkommen. Die Regelung deutscher Auslandsschulden nach dem Zweiten Weltkrieg. München 2005, с. 8f.; Hockerts, Bilanz, с. 191f.; Hockerts, Entschädigung, с. 14f.

85 Див. Fisch, Reparationen, с. 179-226, бsd. 196, 216, 218; Hockerts, Entschädigung, с. 16f.

86 Внаслідок концентрації на подоланні наслідків диктатури багато проведених заходів щодо подолання наслідків війни залишились поза увагою. Прикладом можуть слугувати матеріальні відшкодування, введені в 1952 р., які гарантували виплату матеріальних компенсацій жертвам війни. Тягар війни, за існуючою на той час думкою, повинні були нести не тільки окремі особи, а і все суспільство взагалі. Відповідно до цього положення всі власники майна Західної Німеччини були зобов'язані зробити відповідні виплати. Розмір внеску складав 50 відсотків від розміру належного майна та повинен був сплачений протягом 30 років в компенсаційний фонд. За рахунок цих внесків проводилось фінансування компенсаційних виплат особам, постраждалим в ході війни. На 2001 р. розмір компенсаційних виплат сягнув близько 115 млрд. німецьких марок. Цей випадок став найбільшим легальним перерозподілом багатств в історії людства. Порівн. Hauser, Richard: Zwei deutsche Lastenausgleiche – Eine kritische Würdigung. B: Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung 80 (2011), с. 103-122. Детально: Wiegand, Lutz: Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985. Frankfurt am Main 1992.

х років близько 100 000 фізичних осіб як «приватне відшкодування збитків». Цей крок, в основному, і завершив процес відшкодування. У багатьох випадках відшкодування було пов'язано з поверненням нерухомого майна та підприємств, вилученими у жертв під час так званої «арізації». Державні компенсаційні виплати ФРН склали додатково 4 млрд. німецьких марок. В даному випадку йшлося про відшкодування збитків за пограбовані та конфісковані державою предмети, такі як витвори мистецтва, дорогоцінні метали, цінні папери і коштовності, предмети домашнього вжитку і так далі. В обох випадках, однак, суми компенсації не відображали реальну вартість конфіскованого у переслідуваних євреїв майна. Крім того, компенсації виплачувались лише за те майно, яке не перебувало за кордоном, а знаходилось на території, що пізніше стала територією ФРН. В багатьох випадках було важко або взагалі неможливо довести походження майна. Крім того, заяву могли подавати тільки громадяни тих країн, з якими Федеративна Республіка підтримувала дипломатичні відносини – громадяни країн «східного блоку», де проживало найбільше постраждалих, були, таким чином, виключені.⁸⁷

«Відшкодування» шкоди, заподіяної життю, здоров'ю, свободі, власності, майну, а також професійному та економічному розвитку особи передбачалось у прийнятому в 1953 році Законі про відшкодування шкоди, а також виданими у 1956 та 1965 роках новими законами (Федеральний закон про відшкодування шкоди та Федеральний закон про відшкодування шкоди – Заключний закон).⁸⁸ Вони визначали коло осіб, яке набувало статусу жертв переслідування та встановлювали характер та суму відшкодування. Термін, протягом якого можна було подавати заяви, був визначений Федеральним законом про відшкодування шкоди – Заключним законом. Він обмежувався 1969 роком. Після 1965 року до закону був доданий спеціальний фонд.⁸⁹

Близько 650 000 жертв нацистських переслідувань отримали на цій підставі одноразові виплати, 360 000 особам були призначена щомісячна пенсія. Компенсаційні виплати склали у 1998 від 70 до 80 млрд німецьких марок.⁹⁰ Види виплат були дуже різними: в той час, коли компенсація за день позбавлення волі (в концентраційному таборі) складала п'ять марок і була дуже низькою, виплати на лікування та пенсії у випадку заподіяння шкоди здоров'ю чи професійній діяльності були значно вищими. Близько 80 відсотків компенсаційних виплат виплачувались за кордоном, з них близько 50 відсотків в Ізраїлі. Однак іноземні жертви нацистських переслідувань частоне отримували жодної компенсації, оскільки вони були позбавлені такого права за принципом територіальності.⁹¹ Крім того, група одержувачів була обмежена дипломатичними положеннями, згідно з якими тільки жертви нацистських

87 Див. Hockerts, Bilanz, с. 170-175 ;Так само: Wiedergutmachung in Deutschland 1945-1990. Ein Überblick. В: APuZ 25-26 (2013), с. 16f. (Надалі як Hockerts, Überblick); Goschler, ConstantB: Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945. Göttingen 2005, с. 203-212, 262-272.

88 Також ці закони були засновані на підготовчій роботі американських окупаційних сил. Див. детальніше: Goschler, ConstantB: Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus. 1945-1954. München u.a. 1992; Так само, Schuld. Зміст цих законів визначався не тільки ФРН. Також Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини яка була створена в 1951 році на базі більш ніж 20 єврейських організацій і представляла інтереси євреїв, які проживали поза межами Ізраїлю, внесла значний вклад в їх розробку.

89 Див. детальніше Guckes, Opferentschädigung, с. 33-38; grundlegend Hockerts, Überblick, с. 17-22; Те самеТак само, Bilanz, с. 175-203, 209-214; Reichel, Vergangenheitsbewältigung, с. 73-96; Goschler, Schuld, с. 233-247, 413-475.

90 Дані з Hockerts, Überblick, с. 17.

91 Після цього тільки жертви нацистських переслідувань, які станом на 31 грудня 1952 р. постійно проживали на території ФРН або у західному Берліні, або які на час переслідувань проживали на території, визначеної в 1937 р. як територія Німецького Рейху на цей момент оселилися в ФРН або у західному Берліні. Таким чином більшість жертв нацизму, які після закінчення війни залишилися проживати на території своїх країн або знову повернулись до них, – тобто взагалі більша частина жертв нацистських переслідувань, були виключені. Пізніше коло цих осіб було частково розширене.

переслідувань з країн, з якими Федеративна Республіка Німеччини підтримувала дипломатичні відносини, могли отримати виплати. Тільки Ізраїль був виключенням з цього правила. За винятком Радянського Союзу це положення не розповсюджувалось на інші країни Східної Європи. Радянський Союз, у свою чергу, не мав ніякого інтересу в компенсаційних виплатах.⁹²

Компенсаційні вимоги виключених законом іноземних жертв нацистських переслідувань повинні, і на цьому наполягав Федеральний Уряд, виплачуватись в рамках репараційних виплат, які, згідно Лондонської угоди про заборгованість, були відкладені на невизначений час. Тим не менш, на підставі певних політичних міркувань Федеральний Уряд вважав за необхідне укласти цілу низку угод з іншими державами про виплати. Першою була Люксембурзька угода з Ізраїлем, укладена в 1952 році, яка передбачала компенсаційні виплати у розмірі трьох мільярдів німецьких марок. Це відповідало витратам на інтеграцію в ізраїльське суспільство приблизно півмільйона осіб, що пережили Голокост. Крім того, 450 мільйонів німецьких марок було сплачено в якості компенсації єврейським жертвам, які залишились в живих і проживали за межами Ізраїлю. В період з 1959 по 1964 роки були укладені наступні одинадцять так званих глобальних угод з країнами Західної, Північної та Південної Європи⁹³ з метою виплати, принаймні часткової, компенсації жертвам нацистських переслідувань, які були резидентами цих країн. Загальний обсяг платежів склав 876 млн. німецьких марок, які були розподілені між різними країнами. Федеральний Уряд, в свою чергу, намагався отримати підтвердження від країн-бенефіціарів, що таким чином будуть врегульовані будь-які претензії. Але, відповідно до Лондонської угоди про заборгованість, всі держави, за винятком Люксембургу, зберегли за собою право і після укладення мирного договору вимагати подальших компенсацій. У сімдесяті роки були укладені угоди з Югославією та Польщею, за якими економічна допомога, яка надавалась цим країнам, була по суті компенсацією. У процесі возз'єднання обох німецьких держав Федеральному Уряду за допомогою Сполучених Штатів вдалося досягти того, що договір в форматі «два-плюс-чотири» не був визнаний формально укладеним мирним договором. Таким чином було передбачено задоволення подальших претензій щодо відшкодування збитків. Федеральний Уряд був готовий на виплату компенсацій «східним жертвам», до теперішнього часу значною мірою виключеним з процесу відшкодування. На виконання додаткових багатосторонніх угод ФРН виплатила в цілому 1,8 млрд. німецьких марок Польщі, Росії, Україні і Білорусі, а також Естонії, Литві та Чехії. Крім того, після возз'єднання Федеративна Республіка взяла на себе виконання відхилених раніше НДР претензій, висунутих Конференцією з матеріальних претензій євреїв до Німеччини і продовжила заходи щодо повернення викраденого та конфіскованого майна (→ Розділ 2 d iii). Але не тільки іноземні жертви нацистських переслідувань були (довгий час) виключені або дискриміновані при виплатах компенсації. До цієї групи осіб належать також ті, які пізніше були названі «забутими жертвами», тобто особи, які переслідувались як «цигани», «антисоціальні елементи» або «злочинці», а також примусово стерилізовані, підневільні робітники, жертви евтазії, гомосексуали, дезертири та противники війни, «пораженці» та особи, які заподіяли собі

92 Коло отримувачів було додатково обмежене терміном подачі заяви та критеріями визначення осіб, яким надавалась перевага.

93 Такими країнами були: Франція, країни Бенілюксу, Греція, Великобританія, Норвегія, Данія, Швеція, Італія та Швейцарія.

шкоду, щоб уникнути служби в армії. Вони були, однак, не випадково забутими, а навмисно виключеними з визначення «переслідуваних» за Законом про виплату компенсацій жертвам нацистських переслідувань. Це було пов'язано з традицією расистського та криміналістичного мислення: такий підхід аргументувався тим, що в даному випадку йшлося не про специфічні нацистські злочини, а про «нормальний захід (заходи) підтримки порядку або «звичайні» наслідки війни».⁹⁴ Тільки у випадку перевищення міри покарання жертви мали право на виплату за шкоду (нижчого розміру). Тільки у 1980-х роках цю явну дискримінацію піддали ефективній критиці. В результаті був створений фонд допомоги деяким групам переслідуваних у розмірі 300 млн. німецьких марок. У випадку з підневільними робітниками цей процес тривав аж до кінця 1990-тих років і закінчився тим, що німецькими підприємствами та федеральним урядом на фоні загрози подання колективного позову в США був створений фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». При бюджеті в десять мільярдів німецьких марок він був відповідальним за виплату грошових компенсацій підневільним робітникам, які ще знаходились в живих. До 2007 року грошові компенсації отримали 1,66 млн. колишніх підневільних працівників на суму в цілому 4,37 млрд. євро. На відсотки створеного в рамках фонду об'єднання фінансувались, зокрема, роз'яснювальні та пам'ятні проекти.⁹⁵

До кінця 2011 року Федеративною Республікою в цілому було інвестовано близько 69 млрд. євро у відшкодування шкоди, заподіяної націонал-соціалістичним режимом.⁹⁶ Таким чином Німеччина взяла на себе відповідальність за нацистські злочини і заподіяння страждань переслідуваним особам. Це принесло користь не тільки жертвам, але і означало підвищення престижу ФРН на міжнародній арені, що мало вирішальне значення для її інтеграції з Заходом. Поняття «відшкодування шкоди,» проте, не завжди повинно розумітися в буквальному сенсі. По-перше, і це головне, враховуючи характер і розміри нацистських злочинів, повне відшкодування не було можливим: матеріальні виплати бути символічним жестом визнання провини і допомоги в полегшенні страждань жертв. По-друге, не все можливе було зроблено для ефективного відшкодування: занадто пізно багатьом особам було надано статус жертв нацистських переслідувань та задоволено їх претензії. Прикладом може бути визнання тільки у 2015 році 5,3 млн. радянських військовополонених жертвами нацистських переслідувань, з яких тільки близько 2 млн. пережили полон і тільки незначна їх кількість знаходилась в живих на час визнання. Незважаючи на величезну суму загальних виплат, можна зазначити, що більш ніж 20 мільйонів жертв нацистських переслідувань залишилися без «компенсації».⁹⁷

iii. «Репараційна модель» НДР

Ще за часів окупації у Східній Німеччині був розроблений інший підхід до поняття «відшкодування». Під «відшкодуванням шкоди» розумілися виключно репарації СРСР. Це було пов'язано з тим, що НДР, на відміну від ФРН, розглядалась не як держава-

94 Hockerts, Überblick, с. 18.

95 Див. Walgenbach, Arndt: Zwangsarbeiter-Entschädigung. B: Fischer / Lorenz, Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“, с. 323f.; Musial, David: Wiedergutmachungs- und Entschädigungsgesetze. B: там же, с. 58f.

96 Див.. Bundesministerium der Finanzen (Ред.): Entschädigung von NS-Unrecht. Regelungen zur Wiedergutmachung. Berlin 2012, с. 29.

97 Див. Hockerts, Bilanz, с. 213f.; Musial, Wiedergutmachungs- und Entschädigungsgesetze, с. 59; Reichel, Vergangenheitsbewältigung, с. 96.

правонаступниця Німецького Рейху, а як «нове міжнародне утворення».⁹⁸ Тому у власній уяві вона «не була історичним спадкоємцем Німецького Рейху і не несла відповідальності за вчинені Німеччиною нацистські злочини».⁹⁹ Коли радянська окупаційна влада відмовилась у 1953 році від подальших репараційних виплат з боку Німеччини, то «компенсаційні» зобов'язання щодо відшкодування збитків вважались виконаними. Подальші виплати жертвам нацистських переслідувань проводились на інших підставах, ніж у ФРН: вони розглядались не як «компенсація» «насильницького суспільства» жертвам, а як урядова допомога і підтримка малозабезпечених громадян або пізніше як почесні виплати гідним громадянам. Відповідно, вони були обмежені колом тих осіб – жертв нацистських переслідувань, які проживали на території НДР. Отримання будь-яких виплат з-за кордону було категорично заборонено.¹⁰⁰

Напередодні заснування НДР 5 жовтня 1949 року було прийнято «Указ про забезпечення правового статусу осіб, визнаних жертвами переслідувань нацистського режиму», який до 1965 року регулював порядок соціальних виплат жертвам нацистських переслідувань. Жертвами нацистських переслідувань вважались особи, які «піддавались переслідуванням через їх віру, расове походження, політичну діяльність, опір нацистському режиму або через політичну ненадійність в країні та за кордоном»,¹⁰¹ а також їх нащадки. Законом передбачалась ціла низка заходів щодо покращення їх соціального забезпечення шляхом надання статусу інвалідності та пенсії для літніх людей, а також інших пільг і привілеїв.¹⁰² На відміну від ФРН, пільги особам, які переслідувались в минулому нацистським режимом, надавались незалежно від наявності наслідків такого переслідування. Передумовою був сам факт визнання особи як такої, що «зазнала переслідувань нацистським режимом». До цієї групи поряд з особами, які зазнали політичного переслідування та бійців опору, додавались євреї, їх подружжя,¹⁰³ примусово стерилізовані особи та «цигани». Однак від осіб, що політично переслідувались та бійців опору очікувалось, що вони навіть після 1945 року збережуть свою «антифашистську демократичну позицію». Від синті та рома очікувалося, що вони будуть лояльно ставитись до НДР і після 1945 року зареєструються в бюро з працевлаштування. Інакше вони могли бути позбавлені свого статусу.¹⁰⁴ Як і в ФРН, статус переслідуваних не поширювався на жертв «евтаназії», підневільних працівників і гомосексуалів. В 1949 році група переслідуваних нараховувала 36 200 осіб, а в 1953 році – 40 622 осіб. Розмір соціальних пільг склав в 1953 році 40,3 млн. марок. Кількість таких осіб постійно зменшувалася в наступні роки. Це було пов'язано з смертністю, еміграцією на «захід», а також політично й економічно мотивованими підставами для позбавлення статусу «особи, яка зазнала переслідувань» – часто тих, хто не відповідав політичним вимогам режиму СЄПН.

98 Hockerts, Bilanz, с. 208.

99 Goschler, Schuld, с. 316.

100 Див. детальніше Hockerts, Überblick, с. 21f.; Te same, Bilanz, с. 203-209; Guckes, Opferentschädigung, с. 44f.; bsd. Goschler, Wiedergutmachung, с. 361-411.

101 Zit. n. Goschler, Schuld, с. 373.

102 До них також належать переваги при наданні житлових та нежитлових приміщень, у медичному забезпеченні. В майбутньому передбачалось надання допомоги на отримання освіти для дітей. Працюючі за трудовим договором отримували додаткове право на розірвання договору та додаткову відпустку.

103 Згідно з концепцією націонал-соціалізму «родичами» вважались також ті, хто був одружений з євреєм чи єврейкою.

104 Аналогічні критерії були знайомі також західнонімецькому Закону про відшкодування шкоди. Винятками з них були ті, хто боровся «проти вільного демократичного конституційного устрою».

Основою для розрахунку розміру пенсії «осіб, які зазнали переслідувань» був розмір їх прибутку за рік до переслідування або до настання страхового випадку. В результаті більшість бійців опору, які були представниками робітничого класу, отримали найнижчі пенсії і знаходились у невідносно поганій становищі порівняно з іншими групами осіб, що було несумісним «з основами соціалістичної класової боротьби».¹⁰⁵ В 1965 році курс змінився: минулі заслуги забезпечували почесну пенсію. Вирішальним для встановлення розміру була наявність статусу «борця» або «жертви», при цьому тільки особи, які політично переслідувались і бійці опору належали до першої групи. Відповідно до «системи цінностей НДР»¹⁰⁶ «борці» при інвалідності чи настанні пенсійного віку отримували пенсію в розмірі 800 марок на місяць і були найбільш привілейованою групою з усіх «жертв».¹⁰⁷

Такий великі виплати були обумовлені не тільки гуманними мотивами. Соціальне забезпечення було одночасно й інвестицією у відносини між державою та громадськістю, оскільки як «ікони антифашизму»,¹⁰⁸ «жертви» і «борці» повинні були легітимізувати існування НДР як «антифашистської держави» і, таким чином, існування режиму СЕПН загалом.

Вимоги про компенсацію з-за кордону – колективні чи індивідуальні – НДР, як уже зазначалось раніше, рішуче відхилила. До самого свого розпаду такі країни, як, зокрема, США, Ізраїль та Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини, неодноразово повторювали свої вимоги до НДР.¹⁰⁹ Тим не менш, керівництво НДР наполягало на тому, що НДР як «новостворена» держава не несе жодної моральної чи політичної відповідальності за нацистські злочини. Крім того, держава зробила своєю заслугою «ліквідацію коріння фашизму» – «існування НДР [саме по собі] вже було відшкодуванням».¹¹⁰ До того ж вказувалось на виконанні реституційні вимоги та на надання всеосяжної національної допомоги жертвам нацистських переслідувань.

е. Роз'яснення, нагадування та пам'ять

і. Переосмислення минулого та політична освіта в західних окупаційних зонах і ФРН

«Перевиховання» німецького народу у всіх окупаційних зонах повинно було відбуватись, «на основі радикального культурного початку, який передбачає всебічну денацифікацію і контроль над німецьким духовним життям».¹¹¹ Після закінчення війни поряд з очищенням кадрів у всіх окупаційних зонах було закрито всі центральні інформаційні, культурні та освітні установи, включаючи школи, органи преси та радіо, кінотеатри, театри, видавництва та бібліотеки. Всі засоби масової інформації були перевірені на наявність нацистського, мілітаристського і расистського матеріалу.

¹⁰⁵ Goschler, Schuld, с. 379.

¹⁰⁶ Там же, с. 384.

¹⁰⁷ У порівнянні з середньою пенсією робітників та службовців, яка становила 164 марки, в обох випадках це були великі суми. В наступні роки розмір був в декілька разів збільшений.

¹⁰⁸ Goschler, Schuld, с. 397.

¹⁰⁹ Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини вимагала відшкодування шкоди в розмірі 1,5 млрд. доларів: дві третини від ФРН та одна третина від НДР. Згідно Люксембурзької угоди ФРН виконала «свою частину» зобов'язань. Після 1989/90 рр. також НДР виконала свою частину зобов'язань.

¹¹⁰ Goschler, Schuld, с. 401.

¹¹¹ Schildt, Axel: Kultur und geistiges Leben. B: Benz, Deutschland Handbuch, с. 134.

Націонал-соціалістичні видання, символи, установи та організації були заборонені. Для того, щоб остаточно дискредитувати Третій Рейх та націонал-соціалістичну ідеологію в очах німецького народу, був продемонстрований їх зв'язок з нацистськими злочинами. Спеціальним інструментом при цьому були так звані Atrocity-фільми (фільми про звірства), які показували сцени звільнення концентраційних таборів і таборів смерті та були продемонстровані в таборах для військовополонених і кінотеатрах. Все ж переосмислення минулого складалося не тільки з очищення культури від нацизму та мілітаризму. Окупаційна влада достатньо рано доклала зусиль для відновлення культурного життя, зокрема, шляхом імпорту власної культурної продукції у вигляді літератури, театральних вистав, фільмів, а також радіостанцій і газет. Були створені спеціальні установи, такі як, наприклад, «американські будинки». Задумані спочатку як бібліотеки, вони швидко перетворилися на культурні установи. Щоб дістатися до населення малих міст, були додатково створені 130 автобусних пересувних бібліотек. Акцент був зроблений на презентації демократичної свідомості у розумінні США і «практичної» участі у демократичних формах управління. «Американські будинки» повинні були стати «вікном на захід» та продемонструвати американську культуру як взірць для наслідування. Схожу мету мали будинки культури в британській зоні та американська програма з культурного обміну, в якій на кінець 1950-тих років взяли участь загалом 14 000 німців.¹¹²

Однак особлива увага всіх окупаційних сил була направлена на «перевиховання» молоді. Вона була вирішальною складовою майбутнього, яка до того ж найбільше постраждала від нацистської ідеології. Особливо великих зусиль було докладено під час реформування системи освіти. Скомпрометовані вчителі були звільнені з роботи і замінені політично надійними новими вчителями; вчителі, скомпрометовані меншою мірою, пройшли перепідготовку. Націонал-соціалістичні навчальні матеріали були змінені на нові або підручники часів Веймарської республіки. Додатково були введені нові предмети для політичного виховання, такі як основи громадянського суспільства і суспільствознавство. На місце авторитарної педагогічної практики мала прийти демократична форма навчання. До вивчення демократичних ідеалів долучались також студенти і батьки, які все частіше брали участь в організації шкільного життя. Більш глибокі шкільні реформи, метою яких була реструктуризація самої моделі шкільної системи, потерпіла, однак, невдачу через опір з боку політиків та громадськості. Однак дії не залишаться обмеженими тільки шкільною освітою. Так, американською окупаційною владою були засновані німецькі молодіжні центри (German Youth Activities). В будинках для проведення вільного часу молодими людьми організовувались перегляди фільмів в невимушеній і відкритій атмосфері, а також танцювальні вечори, дискусійні, спортивні заходи, курси фотографії і багато чого іншого. Тут молоді люди повинні були засвоїти демократичні ідеали, такі як толерантність, чесна гра, плюралізм думок, самовизначення і вільна ініціатива. Існуючим звичаям, повазі до влади і традиціям

112 Див. Kreis, Reinhold: Nach der „amerikanischen Kulturoffensive“. Die amerikanische Reeducation-Politik in der Langzeitperspektive. B: Gerund, Katharina / Paul, Heike (Ped.): Die amerikanische Reeducation-Politik nach 1945. Interdisziplinäre Perspektiven aus „America's Germany“. Bielefeld 2015, с. 142-145; Benz, Wolfgang: Auftrag Demokratie. Die Gründungsgeschichte der Bundesrepublik und die Entstehung der DDR 1945-1949. Berlin 2009, с. 139-152; надалі Katharina, Gerund: „America's Germany“? Die amerikanische Reeducation-Politik der Nachkriegszeit: https://www.bpb.de/system/files/...pdf/Gerund_Reeducation_bpb.pdf (останнє відвідування 01.08.2015). Щодо програми культурного обміну див. Latzin, Ellen: Lernen von Amerika? Das US-Kulturaustauschprogramm für Bayern und seine Absolventen. Stuttgart 2005.

виховання були протиставлені ідеали американської масової культури. У французькій зоні були організовані, насамперед, міжнародні молодіжні зустрічі для культурного обміну.¹¹³

Під час холодної війни та інтеграції Німеччини в західний табір відбулися зміни в політиці перевиховання західних окупаційних властей. На місце «вказівок зверху» прийшло спілкування на рівних. Пізніше, з поверненням Німеччині в 1955 році суверенітету, всі зусилля союзників зайшли в глухий кут. Зберегли своє існування тільки окремі заклади, такі, наприклад, як «Американські будинки» (нині німецько-американські інститути). Однак політична освіта на цьому не завершилась, а була продовжена німецькою стороною відповідно до власних уявлень. Однією з ключових ініціатив в цій сфері було створення існуючої і по сьогодні Федеральної агенції з політичної освіти.¹¹⁴ Як заклад держаної політичної освіти вона прийняла в 1952 році на себе зобов'язання з інформування про нещодавно створену демократичну державу, її установи, методи роботи, правила та ідеали, демократичну участь у політичному процесі, а також протистояння нацистському минулому. Цьому повинні були сприяти видання щотижневої газети і ряду інформаційних бюлетенів, організація шкільних конкурсів, створення освітніх фільмів, кінохроніки та багато чого іншого. Ознайомлювальні поїздки сприяли культурному обміну і розумінню інших традицій.¹¹⁵

ii. «Антифашистські демократичні перетворення» в радянській окупаційній зоні та НДР

В радянській окупаційній зоні також проводилась робота по «перевихованню» німецького народу. Воно було частиною «антифашистської демократичної революції», соціалістичної перебудови держави і суспільства. «Перевиховання» в радянській окупаційній зоні і в НДР повністю відрізнялось не тільки зовсім іншим розумінням демократії, ніж у західних зонах, а й різним розумінням фашизму. У соціалістичному розумінні демократія означала панування робітничого класу. Засобом її реалізації вважалась влада народу, яка забезпечувалась націоналізацією засобів виробництва і на політичному рівні представлялась марксистсько-ленінською партією. Під «фашизмом» розумілась «відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу.»¹¹⁶ Таким чином, капіталізм, особливо у формі великої промисловості і великих приватних підприємств, був представлений як основна причина існування націонал-соціалізму взагалі.¹¹⁷ Для усунення структурних умов виникнення фашизму було необхідне не тільки політичне очищення, але й земельна реформа та експропріація «воєнних злочинців» і «капіталістів». Для цього потрібно було зробити

113 Порівн. Füssl, Karl-Heinz: Die Umerziehung der Deutschen. Jugend und Schule unter dem Siegermächten des Zweiten Weltkriegs 1945-1955. Paderborn u.a. 1994, bsd. c. 148-167; Те саме Так само: Bildung und Erziehung. B: Benz, Deutschland Handbuch, c. 99-105; Herzig, Simone: Entnazifizierung und Re-Education in den westlichen Besatzungszonen. Konzeption, Durchführung und Scheitern. B: Glunz, Claudia (ред.): Attitudes to War. Literatur und Film von Shakespeare bis Afghanistan. Göttingen 2012, bsd. c. 129-134; Benz, Auftrag, c. 136-139.

114 До 1963 р. вона називалась Федеральним центром служби батьківщині.

115 Порівн. ВрВ: Geschichte der Bundeszentrale für politische Bildung – Spezial, unter: <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/geschichte-der-bpb/36421/gruendung-und-aufbau-1952-1961> (останнє відвідування 01.08.2015).

116 Цитата з Welsh, Umwälzung, c. 103.

117 Див.. Osterloh, Jörg: „Diese Angeklagten sind die Hauptkriegsverbrecher“. Die KPD/SED und die Nürnberger Industriellen-Prozesse 1947/48. B: Те саме / Vollnhals, NS-Prozesse, c. 107-109; Felbick, Dieter: Demokratie. B: Там же: Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945-1949. Berlin 2003, c. 175, 185-191.

важливі кроки в напрямку демократизації в соціалістичному розумінні цього слова. Вони доповнювались заходами перевиховання, які, при відмові від нацистських ідеалів і світогляду, посилювали класову свідомість робітничого класу, «єднали робітничий клас» і повинні були створити¹¹⁸ «новий тип людини»¹¹⁹.

Особлива увага приділялась молоді. Діти і молодь стали членами комуністичних організацій. Після розпуску фашистських молодіжних організацій Радянська військова адміністрація Німеччини дозволила формування тільки Союзу вільної німецької молоді, який став монопольною молодіжною організацією. Формально членство було добровільним, але відмова від нього тягла за собою низку негативних наслідків. Союз вільної німецької молоді та його піонерська організація імені Ернста Тельмана пропонували комплексну програму від спортивних свят до політичних заходів. СЄПН, таким чином, твердо поєднала в своїх руках політичну ідеологію з іншими видами діяльності. Плюралізм думок і розвиток вільної особистості в західних зонах протиставлявся радянською окупаційною владою єдності молоді та вимушеному конформізму.

Вже під час війни в Радянському Союзі був вироблений план реструктуризації німецької шкільної системи. Основними його цілями були однорідність шкільної системи, відмежування школи від церкви, порушення «буржуазної монополії на освіту»¹²⁰ через вільний доступ до всіх дітей та виховання «в новому дусі воєнничої демократії».¹²¹ Подібно до західних окупаційних зон, зразу після війни відбулося закриття шкіл, вилучення нацистських навчальних матеріалів, а також денацифікація вчительського складу. Останній захід був проведений в радянській окупаційній зоні особливо послідовно. До кінця 1949 року більш ніж дві третини (серед них політично ненадійних) вчителів були замінені на нових політично надійних. Реформування занять торкнулось, зокрема, уроків історії, матеріал на яких подавався на основі історичного матеріалізму і був інструментом соціалістичного виховання.

Центральним елементом подальших реформ було створення восьмирічної загальноосвітньої школи, вільної від занять з релігії. Передбачалось, що при відвідуванні наступних чотирьох старших класів школи переваги будуть надаватись дітям робітників і селян. Однак в 1949-1950 роках можливість відвідування старших класів була поширена і на дітей інших прошарків суспільства за умови, що вони продемонстрували свою лояльність політичній системі. Також і система вищої освіти не залишилась осторонь від реформування. Створення робітничих та селянських факультетів повинно було зруйнувати «привілеї буржуазії на освіту» і породити створення нової еліти.

Всеохоплююче перевиховання охоплювало все більше сфер життя навіть дорослої людини. На зміну проникненню тоталітаризму в щоденне життя «Третього Рейху» прийшов інший тоталітарний режим СЄПН.

118 Див. Kleßmann, Christoph: Politische Rahmenbedingungen der Bildungspolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1952. В: Heinemann, Manfred (Ред.): Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich. Stuttgart 1981, бsd. с. 234-236.; Fritsch-Bournazel, Renata: Die Sowjetunion und die deutsche Teilung. Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945-1949. Opladen 1979, с. 31; auch im Folgenden grundlegend Füssl, Umerziehung, с. 29-33, 187-364; Так само, Bildung, с. 99-105.

119 Füssl, Umerziehung, с. 192.

120 Füssl, Bildung, с. 103.

121 Füssl, Umerziehung, с. 193.

iii. Культура пам'яті «Сходу» та «Заходу»

На території ФРН була створена велика мережа меморіалів, пам'ятних дошок, пам'ятників, музеїв, виставок та документальних центрів для підвищення обізнаності населення щодо злочинів націонал-соціалізму. Нацистське минуле на сьогоднішній день більше ніж будь-коли набуло ознак «центрального орієнтиру» національної ідентичності.¹²² Занадто просто було б сказати, що протягом десятиліть у двох німецьких країнах по-різному відбувалось формування підходу до минулого.

У ФРН до 1960-х років домінував підхід до минулого, який, як правило, описується як схильність до пригнічення пам'яті та заперечення минулого. Почуття вини, викликане денацифікацією та викриттям нацистських злочинів у ході судових процесів, не призвело до виникнення конструктивної дискусії щодо власного минулого. Більш того, велика частина населення під тиском групової відповідальності відчувала себе жертвою: спокушена та обдурена нацистською елітою, яка несла всю провину за вчинені злочини та війну. Таким чином, часто проводився так званий «взаємозалік провини»: німецьким звірствам протиставлялись повітряні нальоти союзників та вигнання німців зі сходу. Нацистські злочини згадувалися в контексті системи «воєнних подій в цілому» або як віддалені в часі та завуальовані події.¹²³

Після створення ФРН і прийняття конституції було завершено розрив з нацизмом на інституціональному рівні і в західнонімецькому суспільстві настала тиша: у прагненні до нормалізації життя і досягнення суспільної гармонії після потрясінь розпаду Німеччини минуле повинно було залишатись в минулому. Це рішення знайшло своє відображення не тільки в зменшенні кількості кримінальних переслідувань, але і в зниженні рівня обговорення нацистських злочинів. В суспільстві почав домінувати настрій «не хочу точно знати».¹²⁴

В такій атмосфері робота пам'яті проводилась. в основному, самими жертвами нацистських переслідувань, рідко союзниками. В історичних місцях скоєння злочинів з'явилися перші хрести, меморіальні дошки або пам'ятники-поховання, присвячені пам'яті жертв. Багато з цих ініціатив не вдалося втілити в життя через опір місцевого населення.

Прагматизм, байдужість та свідоме бажання забути минуле у багатьох випадках призводили до знищення архітектурних залишків або використання їх для інших цілей.¹²⁵ Історичні місця здійснення злочинів і самі скоєнні там злочини часто забувалися в ході 1950-х років.¹²⁶

122 Köhr, Katja: Die vielen Gesichter des Holocaust. Museale Repräsentationen zwischen Individualisierung, Universalisierung und Nationalisierung. Göttingen 2012, с. 91.

123 В цій главі було використано: там же, с. 91-94; Wielenga, Friso: Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik. Amsterdam 1993, с. 27-50 (Im Folgenden kurz als Wielenga, Geschichte); Te sameТак само: Erinnerungskulturen im Vergleich. Deutsche und niederländische Rückblicke auf die NS-Zeit und den Zweiten Weltkrieg. В: Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien 12 (2001), с. 11-20; Herbert, Ulrich: Zweierlei Bewältigung. В: Так самоTe same / Groehler, Olaf: Zweierlei Bewältigung. Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten, с. 7-28; Frei, Norbert: Deutsche Lernprozesse – NS-Vergangenheit und Generationenfolge seit 1945. В: Te same(Ред.): 1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen. München 2009, с. 38-55; Thamer, Hans-Ulrich: Der Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur vor und nach 1989. В: Brinkmeyer, Jens / Blasberg, Cornelia (Ред.): Erinnern des Holocaust? Eine neue Generation sucht Antworten. Bielefeld 2006, с. 87-93.

124 На думку Германа Люббе період «свідомої тиші» дозволив більшості населення інтегруватися в нову демократичну державу. Його теза була спростована. Див. Wielenga, Geschichte, с. 49f.

125 Багато з таборів використовувались безпосередньо після війни як приймальні табори для «переміщених осіб» та біженців. Пізніше вони використовувалися як в'язниці, промислові приміщення, будівлі поліції чи армії, а також житлові

В НДР, однак, вже наприкінці 1940-х років держава взяла активну участь у роботі з пам'яттю. За ініціативи колишніх ув'язнених на місцях вчинення злочинів були створені перші меморіали з монументальними пам'ятниками. Тим не менш, головні пам'ятники НДР були побудовані тільки в 1950-х роках після того, як радянська окупаційна влада закрила останній «спеціальний табір» і після того, як колишні концтабори, такі як Заксенхаузен і Бухенвальд, перестали використовуватись як місця для утримання переміщених осіб. Урядову політику пам'яті було значно розширено: в колишніх концентраційних таборах Бухенвальд, Заксенхаузен та Равенсбрюк з'явилися «Національні меморіальні заповідники», які були створені відповідно до чіткого трактування історії режимом СЕПН. Тематично вони присвячувались комуністичному руху опору і звільненню радянською армією. Комуністичні жертви були таким чином канонізовані і представлені в якості найбільш переслідуваної й найважливішої групи противників нацистського режиму. Проводилась пропаганда перемоги комунізму над фашизмом і, таким чином, робота пам'яті була поставлена на службу державної легітимації. Інформація про інші групи жертв, а також механізми роботи нацистського режиму залишалися майже повністю нерозкритими. Причиною виникнення націонал-соціалізму називався капіталізм, а винними були «капіталісти» та «поміщики». Таким чином уникалось питання про провину та (подальшу) відповідальність. Історія зазнала значного спотворення та піддавалась інтендеційній інтерпретації.¹²⁷

У Федеративній Республіці, в свою чергу, «відмова від минулого»¹²⁸ поступово змінилась критичним осмисленням нацистського режиму та його злочинів у суспільстві. Каталізатором цього процесу стала, зокрема, хвиля антисемітських графіті в 1959 році, судовий процес над Ульманівською групою 1958 року, процес над Айхманом, який відбувся 1961 року в Ізраїлі та Аушвіцький судовий процес 1963-65 років, трансляція американського телесеріалу "Голокост" в 1979 році і поява «не обтяженого» (минулим) критичного покоління. Все частіше починають згадувати ті факти, які раніше в значній мірі перекривались чи замовчувались. Це призвело до критики попереднього неопрацювання минулого. Формування критичного громадського ставлення повернуло минуле в свідомість суспільства та допомогло поступово порушити¹²⁹ «угоду мовчання покоління свідків».¹³⁰

У центрі уваги нових суспільних дебатів постали жертви нацизму, передусім жертви Голокосту, для яких Аушвіц став своєрідним кодовим словом. Якщо раніше майже виключно тільки ті жертви, які залишились в живих, докладали зусиль для збереження пам'яті про минуле, то тепер їх зусилля отримували все більшу підтримку серед громадян. З кінця 1970-х років розпочали свою роботу численні «майстерні історії», які

будинки.

126 Див. до цього Garbe, Detlef: Gedenkstätten. Orte der Erinnerung und die zunehmende Distanz zum Nationalsozialismus. BB: Loewy, Hanno (Ред.): Holocaust. Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte. Hamburg 1992, с. 260-284; Endlich, Stefanie: Orte des Erinnerns. Mahnmale und Gedenkstätten. B: Reichel / Schmid / Steinbach, Nationalsozialismus, с. 350-377.

127 Див. Endlich, Orte, бsd. с. 354, 360.

128 Garbe, Gedenkstätten, с. 273.

129 Див. Thünemann, Holger: Holocaust-Rezeption und Geschichtskultur. Zentrale Holocaust-Denkmäler in der Kontroverse. Ein deutsch-österreichischer Vergleich. Idstein 2005, с. 55-57; Endlich, Orte, с. 362-366. Для цієї зміни була вирішальною поступова суспільна демократизація та лібералізація.

130 Köhr, Gesichter, с. 93.

розпочали опрацювання націонал-соціалістичного минулого в кожному регіоні. Ними були ініційовані різні освітні і пам'ятні проекти в історичних місцях здійснення злочинів у співпраці з молодіжними організаціями, школами, релігійними та профспілковими організаціями. Ключовим моментом стало заснування в 1958 році руху «Знак примирення»,¹³¹ який являв собою організацію добровольців, що діяли в інтересах миру та примирення. З цією метою вона посилала молодих людей в країни, що постраждали від Другої світової війни, де вони закликали «до прощення і миру»¹³² і проводили волонтерську роботу серед постраждалих від нацизму та війни, виступаючи при цьому проти ксенофобії та антисемітизму. В 1967 році була організована волонтерська служба в меморіальному комплексі «Освенцим».¹³³

Теми нацизму, нацистських злочинів і страждань жертв посилено обговорювались і в наукових колах, кіно, театрі та літературі. Починаючи з 1980-х років, в центрі суспільної дискусії опинились виконавці та особливі риси функціонування нацистського режиму, в результаті чого поступово став очевидним весь розмах злочинів. В 1987 році було створено «топографію терору», яка відобразила центральні місця планування та виконання нацистських злочинів. У 1990 році була організована виставка про злочини вермахту, який до того часу був ідеалізований як організація, що залишилася «пристойною» під час війни. Виставка стала вирішальним кроком у спростуванні міфу про виняткову провину нечисленної нацистської еліти. Заклики підвести підсумки історії лунали ще і в 1980/90-х роках, але вони вже не мали жодних шансів на успіх.

Аналогічне опрацювання минулого було відсутнє в НДР. Суспільна пам'ять, з точки зору СЄПН, повинна була використовуватись для патріотичного виховання та служити інструментом передачі марксистсько-ленінського світогляду. «Ініціативи знизу» дозволялися тільки інколи, тому що керівництво СЄПН сприймало їх як загрозу офіційному курсу.¹³⁴ Розрив з політикою пам'яті, яка проводилась СЄПН, відбувся завдяки останньому парламенту НДР: в квітні 1990 року на своєму першому засіданні він прийняв рішення від імені громадян розділити відповідальність за Голокост і вибачились за помилку в опрацюванні історії перед Ізраїлем та всіма євреями.

Кульмінацією суспільної дискусії стали 1990-ті роки, протягом яких відбулося загострення громадських дебатів та проведена переоцінка минулого.¹³⁵ Частково це було обумовлено тим, що покоління, яке було найменш обтяжене самоідентифікацією з минулим, становило на той час більшість населення країни. Більш того, наприкінці холодної війни був вироблений новий курс: опрацювання минулого було звільнене від ідеологічної складової і падіння «залізної завіси» дозволило дати чітке уявлення про розмір нацистських злочинів, скоєних на Сході. До того ж після розпаду НДР необхідно було

131 З 1968 р. ця організація носить назву Акція спокути заради миру (ASF).

132 Цитата з Westphal, JasmB: Aktion Sühnezeichen. B: Fischer / Lorenz, Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“, с. 69.

133 Див. там же с. 69-71. Акція спокути заради миру активно діяла як в НДР, та і в ФРН, хоча створення в 1961 р. Берлінської стіни призвело до поділу організації. Акція спокути заради миру активно діє і сьогодні, хоча поле її діяльності з моменту заснування змінилось та значно розширилось.

134 Порівн. Endlich, Orte, с. 364f.

135 Надалі також Niven, Bill: Facing the Nazi Past. United Germany and the Legacy of the Third Reich. London u.a. 2002, с. 2f.; Bergem, Wolfgang: Barbarei als Sinnstiftung? Das NS-Regime in Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur der Bundesrepublik. BB: Te same Там же Ред.: Die NS-Diktatur im deutsche Erinnerungsdiskurs. Wiesbaden 2003, bsd. с. 88-101.

формування нових символів, які б стали головною опорою національної ідентичності. При цьому розпочинається не тільки вищевказане більш тісне знайомство з природою здійснених злочинів. Починаючи з цього моменту, окрім жертв Голокосту, які і раніше перебували в центрі уваги західнонімецького суспільства, суспільні дебати точаться також і навколо інших груп, що зазнали переслідувань.¹³⁶ Символічним стало відкриття пам'ятних місць в столиці – м. Берлін. Так, після довгих дебатів у 2005 році був відкритий «Меморіал пам'яті знищеним євреям Європи». У 2008 році був відкритий «меморіал пам'яті гомосексуалам, які переслідувались нацистами» і в 2012 році «пам'ятник загиблим синті та рома». Крім того, виникають різноманітні місцеві ініціативи щодо відкриття пам'ятників жертвам. При цьому слід згадати про так звані «камені спотикання». Вони були створені у вигляді невеликих блоків, що нагадували елементи бруківки, на поверхні яких розташовувались мідні таблички з інформацією про долю конкретної особи, яка зазнала переслідувань. Вони встановлювались за місцем останнього вільно обраного місця проживання такої особи. Було відкрито 50 000 пам'ятних каменів в 1 300 містах Європи. Проект був доповнений відкриттям таких «каменів спотикання» і біля місць вчинення масових злочинів.¹³⁷

Незважаючи на плин часу, минуле завжди присутнє в сьогоденні. Злочини нацистів та їх жертви є невід'ємною частиною колективної культури пам'яті і політичної ідентичності суспільства. Перехід від замовчування до конфронтації з минулими злочинами і почуттям провини розглядається сьогодні як центральний фактор демократизації німецького суспільства. Тим не менш, «повернення до минулого» не є простим процесом. Воно завжди відзначалось активними дебатами. На сьогоднішній день суспільний діалог призвів до виникнення різних думок щодо вірної інтерпретації минулого, але одночасно ця конфронтація сама по собі стала частиною процесу його опрацювання.

3. Правосуддя перехідного періоду після 1990 року: опрацювання наслідків диктатури СЕПН

а) Виклики та умови

В результаті краху режиму СЕПН і возз'єднання двох німецьких держав у 1989-90 роках німецьке суспільство вдруге за 50 років зіткнулось зі значними змінами і необхідністю опрацювання диктаторського минулого. Ліквідація наслідків диктатури після 1945 року є одним з найскладніших випадків правосуддя перехідного періоду. (→ Розділ 2 а і)

Крах диктатури СЕПН був викликаний не війною, а мирною внутрішньою революцією. Відповідно, подолання (опрацювання) минулого не контролювалось і не скеровувалось «ззовні», а було ініційовано самим населенням Східної Німеччини. Важливим було також те, що возз'єднання розумілося в рамках міжнародного права як державна інтеграція, тобто розширення території Федеративної Республіки Німеччини (ФРН), а не зміна її статусу як суб'єкта міжнародного права.¹³⁸ Німецька Демократична Республіка (НДР) втрачала ознаки суб'єкта міжнародного права. «Приєднані території» були

136 Таким чином деякі групи жертв (наприклад, синті та рома, гомосексуали, підневільні працівники, комуністи та радянські військовополонені) і надалі виключені через існуючі на той час упередження. (→ Розділ 2 d ii).

137 Див. детальніше Deming, Gunter: Start, unter: <http://www.stolpersteine.eu/start/> (останнє відвідування 01.08.2015); Те саме Там же: Technik: <http://www.stolpersteine.eu/technik/> (останнє відвідування 01.08.2015); Thurn, Nike: Stolpersteine. В: Fischer / Lorenz, Lexikon „Vergangenheitsbewältigung“, с. 338f.

138 Guckes, Opferentschädigung, с. 22.

включені в уже існуючу західнонімецьку державну демократичну структуру. Таким чином, Федеративна Республіка Німеччина на відміну від 1945 року не була державою-наступником. Права і обов'язки переходили до ФРН тільки в тому обсязі, який був визначений Договором про об'єднання, що стало важливою правовою основою для подальшого процесу перетворення.

Німецьке суспільство, на відміну від 1945 року, було позбавлене проблеми подолання наслідків війни. Не треба було переслідувати воєнні злочини, суспільство було звільнене від повоєнного хаосу і інших проблем (наприклад, голоду, поневірянь та інтеграції мільйонів біженців і переміщених осіб). Навпаки, в його розпорядженні знаходились значні матеріальні та нематеріальні ресурси і державний апарат Західної Німеччини. Мета була ясною з самого початку: мова йшла про «інтеграцію нестабільної НДР в сучасну, процвітаючу і демократичну Федеративну Республіку».¹³⁹ Навіть незважаючи на те, що пов'язані з «об'єднанням» труднощі були набагато більшими, ніж передбачалось, Німеччина опинилась в «ідеальних умовах»¹⁴⁰ для опрацювання диктатури порівняно з 1945 роком та трансформаційними процесами інших посткомуністичних держав.¹⁴¹ Однак, окрім опрацювання диктатури СЕПН виникла проблема внутрішнього об'єднання двох німецьких суспільств, які, як стало поступово очевидним, за 40 років розподілу стали чужими. Вони не являли собою «суспільство однієї долі», пов'язане спільним минулим. Навпаки – їх світогляди суттєво різнилися. Тому перед всім суспільством постало питання опрацювання «досвіду диктатури» для закладення основи мирного і стабільного спільного майбутнього. Цей трансформаційний процес був відзначений великою асиметрією, за якої близько 80 відсотків всього населення залишилось «у старому стані» в той час, коли для колишніх громадян НДР зміни трапились практично у всіх сферах життя. Існували також інші важливі відмінності у порівнянні з післявоєнним періодом. По-перше, сам процес перетворень і змін став після 1989-90 років більш популярним. Це було пов'язано з тим, що диктатура НДР, порівняно з нацистським режимом, не мала в суспільстві масової підтримки і популярності. Склалася більш сприятлива ситуація не тільки для опрацювання минулого, а і для переходу до демократії: «Переважна більшість східних німців [спочатку] не потребувала додаткових переконань в перевазі демократичної правової держави [...]. На відміну від багатьох німців після 1945 року, вони не були скептичними демократами, а демократами, сповненими вірою в майбутнє».¹⁴² По-друге, характер і масштаби злочинів, скоєних двома диктатурами, істотно відрізнялись один від одного. НДР не вела загарбницьку війну і не практикувала масові вбивства мільйонів. Тим не менш, диктатура СЕПН систематично і масово порушувала права людини на користь влади та заради нав'язування власної ідеології. Жертвами, на відміну від націонал-соціалізму, (майже) виключно стали власні громадяни. Хоч злочини в НДР не можна порівнювати зі злочинами «Третього Рейху», але за 40 років панування НДР вони набули такого величезного масштабу, що їх опрацювання стало важливим завданням. По-

139 Wielenga, Geschichte, с. 111.

140 Glatte, Sarah: Judging the (East) German Past. A Critical Review of Transitional Justice in Post-Communist Germany. BB: Oxford Transitional Justice Research; Research Article 5, 3 липня 2011, с. 8.

141 Див. Glatte, German Past, с. 6-8; Dies.: Twenty Years On – A Unified Germany? The Shortcomings of the German Reunification Process. BB: GFL Journal 2 (2010), с. 92f. Auch im Folgenden: Wielenga, Geschichte, с. 19-26, 108-113; Те саме Там же: Schatten der deutschen Geschichte. Der Umgang mit der Nazi- und DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik Deutschland. BB: DA 10 (1994), с. 1058-1073. (Дал як Wielenga, Schatten).

142 Wielenga, Geschichte, с 113.

третє, питання вини після 1989-90 років трактувалось зовсім інакше, ніж в 1945 році. Коло виконавців, посібників та прихильників диктатури було значно меншим. Конфронтація з минулим після 1989-90 років означала по суті своїй тільки конфронтацію з «політичною і моральною провиною»¹⁴³ відносно невеликої групи суспільства. Крім того, солідарність більшості суспільства з жертвами режиму СЕПН була більшою, ніж з тими, хто постраждав від нацистського режиму. Ці факти сприяли опрацюванню минулого беззаконня. Більше того, на відміну від 1945 року можна було озирнутися назад в минуле на досвід післявоєнного правосуддя перехідного періоду.

Перший німецький досвід опрацювання воєнних злочинів значною мірою вплинув на те, що другий процес опрацювання був своєчасно взятий під контроль для того, щоб уникнути минулих помилок.¹⁴⁴ Складові нового процесу опрацювання були подібні минулим: притягнення до кримінальної відповідальності, люстрація, «відшкодування шкоди» і політична освіта. Через специфічність контексту крім схожості у підході існували також істотні відмінності від заходів, які здійснювались після 1945 року. Так при відсутності необхідності проводити заходи по перевихованню, поставала проблема реабілітації. При цьому погляд крізь призму «націонал-соціалізму» мав два важливі наслідки. З одного боку, особливий ступінь жорстокості нацистського режиму ніс в собі небезпеку применшити злочини режиму СЕПН.¹⁴⁵ З іншого боку, успіх прикладених зусиль вимірювався масштабністю заходів, проведених після 1945 року, що іноді призводило до розчарування досягнутими результатами.

В) Кримінальна відповідальність і покарання: злочини НДР в судових процесах

Судове переслідування вчинених СЕПН злочинів розпочалось доволі рано. Під час перехідного періоду з кінця 1989 року, коли НДР ще існувала, деякі високопоставлені чиновники були взяті під варту або перебували під домашнім арештом. На різних рівнях були створені комісії, обов'язком яких було розслідування таких звинувачень, як фальсифікація виборів, зловживання службовим становищем, корупція та хабарництво.

Перше кримінальне провадження було відкрито у справі поліції і служби безпеки (Штазі) за жорстокий розгін демонстрантів.¹⁴⁶ Тим не менше, тільки декілька процесів були завершені до моменту возз'єднання двох Німеччин. Найчастіше справи передавались до федеральних правоохоронних і судових органів влади, перед якими стояло завдання розглянути ті злочини, вчинені протягом 40 років диктатури СЕПН. Як і в 1945 році, найбільшим завданням було виправлення системного беззаконня тоталітарної держави за допомогою демократичних правових засобів. Враховуючи масштаб і різноманітність вчиненого беззаконня, зробити це було нелегко: необхідно було здійснити покарання за великий спектр злочинів – вбивства та інші акти насильства, вчинені на німецько-

143 Те саме Так само, Schatten, с. 1071.

144 Див. також Karstedt, Susanne: Die doppelte Vergangenheitsbewältigung der Deutschen. Die Verfahren im Urteil der Öffentlichkeit nach 1945 und 1989. В: Zeitschrift für Rechtssoziologie 1 (1996), с. 60; Weinke, Annette: Der Umgang mit der Stasi und ihren Mitarbeitern. В: König, Helmut / Kohlstruck, Michael / Wöll, Andreas (Ред.): Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts. Wiesbaden 1998, с. 167-170.

145 Протиставлення двох диктатур несло в собі небезпеку аналізу дій тоталітаризму ВИХОДЯЧИ З жахливих злочинів нацистського режиму.

146 Див. Karstedt, Vergangenheitsbewältigung., с. 83f.; Marxen, Klaus / Werle, Gerhard / Schäfer, Petra: Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen. Berlin 2007, с. 11-13.

німецькому кордоні, правові перегини; злочини, вчинені Штазі¹⁴⁷ від жорстокого поводження з ув'язненими і доносів до фальсифікації виборів, зловживання службовим становищем і корупції, економічної злочинності, шпигунства, примусового допінгу т. д.¹⁴⁸ Додаткові складнощі полягали в тому, що кримінальне переслідування повинно було відбуватися згідно положення, визначеного Договором про об'єднання і прийнятих на його основі законів. Враховуючи закріплений в конституції принцип заборони зворотної сили закону,¹⁴⁹ було вирішено відмовились від прийняття спеціального закону, який би змінював цей принцип. Більш того, було прийнято рішення про те, що всі дії повинні каратися за діючим на момент вчинення злочину законодавством, тобто повинні каратися відповідно до законодавства НДР і тільки в тому випадку, коли за їх вчинення законодавством ФРН передбачалось кримінальне покарання. У тих випадках, коли законодавство ФРН передбачало більш м'яке покарання, притягнення до кримінальної відповідальності повинно було відбуватися за законодавством НДР. Федеральна юстиція зіштовхнулася з проблемою: дотримання Договору про возз'єднання призвело до формального узаконення великої кількості незаконних дій, які не вважались злочинами згідно законодавства НДР. Для того, щоб не порушувати принцип зворотної сили закону, судова система була змушена не тільки формально застосовувати законодавство НДР, а й враховувати колишню судову практику НДР. Це значно ускладнило кримінальне переслідування.¹⁵⁰ Багато дій залишилися безкарними або винесена міра покарання була недостатньою. Основною проблемою було завершення терміну позовної давності стосовно великої кількості скоєних злочинів. Тому в березні 1993 року був прийнятий федеральний закон, який передбачав, що на підставі відсутніх з політичних причин переслідувань в НДР термін позовної давності припинився і починав свій перебіг з 3 жовтня 1990 року. Чотири роки потому був прийнятий третій закон про термін позовної давності, який передбачав, що у випадках вчинення злочинів «середньої тяжкості» перебіг терміну позовної давності не може починатися раніше 3 жовтня 2000 року.¹⁵¹

Незважаючи на численні складнощі, західнонімецька судова система проявила в даному випадку більше чітке прагнення до кримінального переслідування злочинів, ніж під час опрацювання нацистських злочинів після 1945 року. Це, зокрема, обумовлювалось тим, що зміна еліт в сфері судової влади після 1990 року була більш всеохоплюючою і багато ні в чому неповинних співробітників судової системи поплавили скоріше за «чужі», ніж за «свої» помилки. Це знайшло своє відображення в швидко розпочатих провадженнях¹⁵² і, зокрема, у великій кількості проваджень щодо

147 Включаючи такі дії як викрадення і затримання політичних противників, примус та вимогу подачі заяв, незаконне проникнення, порушення права на конфіденційність, прослуховування телефонних розмов, контроль за листуванням та вилучення з нього цінностей. Крім того, доноси і жорстоке поводження з ув'язненими підпадали під категорію «злочинів Штазі».

148 Більш детально про окремі види злочинів: Marxen, Klaus / Werle, Gerhard (Ред.): *Strafjustiz und DDR-Unrecht*. 10 Bände. Berlin 2000ff.

149 Згідно цього принципу до кримінальної відповідальності можна було притягти тільки в тому випадку, якщо на момент вчинення діяння закон встановлював його карність.

150 Ці правила розглядатися юристами як значна помилка в кримінальному опрацюванні. Таких складнощів можна було уникнути, якби ФРН при підписанні Європейської конвенції з прав людини в 1952 р. не виключила при цьому Нюрнберзький прецедент, застосування якого дозволяло за особливо тяжких злочинів відмовлятися від принципу зворотної сили закону.

151 Див. Kreicker, Helmut: *Beispiel Deutschland*. В: Eser, Albin / Arnold, Jörg / Te sameТак само: *Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse*. Ein Projektbericht. Freiburg 2001, S. 20f.; Roggemann, Herwig: *Die strafrechtliche Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit am Beispiel der „Mauerschützen“- und der Rechtsbeugungsverfahren. Eine Zwischenbilanz*. BB: *Neue Justiz* 5 (1997), с. 230f.; Schaeffgen, Christoph: *Vergangenheitsbewältigung durch die Justiz. Strafverfolgung von DDR-Regierungskriminalität*. Regensburg 1996, с. 14-17.

152 На відміну від попереднього опрацювання кримінальних злочинів нацистів, тільки від трьох до п'яти відсотків

порушення закону судовою системою НДР.¹⁵³ З 52 000 проваджень, які були розпочаті до 1995 року, майже в половині випадків йшлося про вчинення саме таких злочинних дій.¹⁵⁴

Згідно законодавства НДР наявність факту «порушення закону» вважалася доведеним в тому випадку, якщо незаконне рішення було прийняте свідомо. Для призначення покарання необхідно було, по-перше, довести незаконність винесеного судового рішення, а по-друге, необхідно було довести наявність наміру.¹⁵⁵ Для того, щоб через неправильне застосування кримінального законодавства НДР не порушити принцип зворотної сили закону,¹⁵⁶ Верховним Судом була прийнята постанова про те, що «неправильне застосування законодавства судової системою НДР мало розглядатися як порушення закону тільки в тих випадках, коли «незаконність рішення була настільки очевидною і порушення прав людини були настільки серйозними, що рішення суду виглядало як акт свавілля».¹⁵⁷ Враховуючи те, що не тільки суб'єктивні, а й об'єктивні фактори були важко довести, значно ускладнились умови для висунення обвинувачень. Зізнання обвинуваченого були вкрай рідкісні, тому виникала необхідність перевірки величезної кількості судових документів або справ Штазі на наявність в них доказів. Людського потенціалу для вирішення цього завдання було (майже завжди) недостатньо, тому провадження часто тривали дуже довго.

У багатьох випадках неможливо було зібрати докази (наприклад, у разі знищення актів і закриття архівів), тому велика кількість проваджень була призупинена. Хоча справи про порушення закону склали 36,6 відсотків і були найбільш великою групою кримінальних справ, їх загальна кількість становила всього 374 справ і виглядала дуже низькою.¹⁵⁸ З огляду на велику кількість політичних процесів в НДР,¹⁵⁹ а також на відкриті провадження стає зрозумілим, що значна частина порушень закону, допущених правоохоронними та судовими органами, залишилась непокараною. Ще одним видом кримінальних злочинів були вбивства громадян НДР, які намагались втекти до ФРН на внутрішньому німецькому кордоні. Цій тематиці були присвячені так звані процеси прикордонників.¹⁶⁰ Кількість людей, які загинули на кордоні від вогнепальної зброї, мін і кулеметів, точно не встановлена – за

проваджень були розпочаті на підставі заяв приватних осіб. Судові та правоохоронні органи могли розраховувати на підготовчі матеріали «Центральної служби зі збору доказів та матеріалів Федерального управління юстиції» в Зальцгіттері, яка вже з 1961 р. розпочала збір доказів про порушення прав людини в НДР. Порівн. Roggemann, Aufarbeitung, с. 229f.

153 На відміну від цього, беззаконня, допущене нацистською судовою системою, практично взагалі не розслідувалось. (→ Розділ 2 b ii).

154 Див. Hummer, Waldemar / Mayr-Singer, Jelka: Der deutsche Sonderweg bei der Aufarbeitung von SED-Unrecht. Vergangenheitsbewältigung durch Strafjustiz. В: Neue Justiz 11 (2000), с. 562f.

155 Хоча багато кримінальних норм політизованого кримінального права вже самі по собі являли масові порушення конституційних прав людини і були юридично санкціонованим беззаконням, їх використанні не було достатнім для розглядання їх як порушення закону. (→ Розділ 3 d). Див. також далі Meinerzhagen, Ulrich: Die Verfahren gegen ehemalige Richter der DDR. В: Weber, Jürgen / Piazzolo, Michael Пед.: Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz. München u.a. 1995, с. 115-136; Amelung, Knut: Die strafrechtliche Bewältigung des DDR-Unrechts durch die deutsche Justiz. Dresden 1996, с. 17-26; Schaeffgen, Vergangenheitsbewältigung, с. 21-28.

156 При цьому треба враховувати той факт, що незалежність суддів в НДР була дуже.

157 Marxen, Klaus Пед.: Strafjustiz und DDR-Unrecht. Band 5: Rechtsbeugung. Teilband 2. Berlin 2007, с. 1010. У тих випадках, коли формулювання закону було настільки перекрученим, що винесений вирок був дуже диспропорційним вчинкові, права людини були грубо порушувались в ході процесу або метою процесу було не встановлення справедливості, а політичне переслідування. Див. там же., с. 1010f.

158 Див. Marxen / Werle / Schäfter, Strafverfolgung, с. 28f.

159 Від 200 000 до 250 000 політичних процесів. Див. Borbe, Ansga: Die Zahl der Opfer des SED-Regimes. Erfurt 2010, с. 15-20.

160 Див. Hummer / Mayr-Singer, Sonderweg, с. 563-566; Amelung, Bewältigung, с. 11-17; Те саме Так само: Die juristische Aufarbeitung des DDR-Unrechts. Strafrechtsdogmatik und politische Faktizität im Widerstreit. В: Kenkmann, Alfons / Zimmermann, Hasko Пед.: Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert. Essen 2005, с. 99-101; Hirsch, Strafrecht, с. 13-23; Kreicker, Beispiel, с. 8f., 22f.

останніми оцінками вона складає понад 1 000 осіб.¹⁶¹ Хоча законодавство НДР передбачало кримінальну відповідальність за вбивство, було неясно, чи можуть дії «захисників стіни» бути покараними. Таке питання було обумовлене тим, що прикордонники діяли згідно внутрішніх службових інструкцій та наказів і Закону про кордон 1982 року, які зобов'язували їх у випадку необхідності застосовувати вогнепальну зброю для запобігання здійсненню такого злочину як «нелегальний перехід кордону». За «надмірне» застосування вогнепальної зброї законодавством НДР теоретично також встановлювалось покарання, але ця законодавча норма ніколи не застосовувалась в кримінальній практиці. Навпаки, за запобігання будь-якій «втечі в республіку» передбачалась нагорода. Спірним постає питання про те, чи наявність команд або закону є достатньою підставою уникнення кримінальної відповідальності. В одному з перших процесів Верховним Судом було винесено рішення про те, що Закон про кордон не може бути підставою уникнення відповідальності, оскільки він порушував міжнародне право, а саме права людини на життя і право вибору місця проживання, які були закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і який був підписаний НДР в 1970-ті роки. Також Верховний Суд виключив можливість виправдання злочину внаслідок допущення помилки, якщо несправедливість була очевидною. Проте Верховний суд прийняв до уваги умови тоталітарного режиму і за «менш тяжкі випадки ненавмисного вбивства» передбачалось умовне засудження.

Рішення Верховного Суду враховувалось в більшості наступних процесів над прикордонниками. Тим не менш, воно також зазнало критики. Оскарження подавались аж до Федерального Конституційного Суду. Він, в свою чергу, підтвердив прецедентне право Верховного Суду, зіславшись при цьому на положення Густава Радбруха, яке він застосовував відносно нацистських злочинів: режим кордону був сам по собі «надзвичайною державною несправедливістю».¹⁶² Суди не вбачали в цьому порушення принципу зворотної сили закону, а тільки дії, направлені на відновлення справедливості. Навіть Європейський суд з прав людини в Стразбурзі навесні 2001 року підтвердив прецедентність цих рішень.

За вбивства на німецько-німецькому кордоні були відповідальні не тільки «прикордонники», але і члени Національного комітету оборони, політбюро, генерали і командири прикордонних військ, які були відповідальні за дотримання прикордонного режиму. На відміну від нацистських злочинів, дії осіб, які віддавали команди, класифікувались не як дії посібників і помічників, а як дії непрямих виконавців. На відміну від солдат, на них покладалась більша відповідальність за скоєння злочинів. Винесені їм вироки зазвичай були більш суворими, ніж ті, які отримували прикордонники (від одного до двох років умовно). Більшість членів державного управлінського апарату отримали від двох до семи з половиною років позбавлення волі. Однак деякі з головних фігур режиму ССРН в силу свого похилого віку та стану здоров'я не могли нести відповідальність. Те, що глава держави Еріх Гонеккер залишився непокараним, викликало велике розчарування і у жертв, і у опозиції.¹⁶³

161 З них 138 осіб було вбито біля Берлінської стіни. Відносно різних даних див. Borbe, Zahl, с. 32-34.

162 Hummer / Mayr-Singer, Sonderweg, с. 564

163 Див. також Wassermann, Rudolf: Sind politische Verbrechen justitabel? Möglichkeiten und Grenzen des Strafrechts. BB: Weber / Piazzolo, Diktatur, с. 30f.; Vergau, Jutta: Die Aufarbeitung von Vergangenheit vor 1989 nach. Eine Analyse des Umgangs mit den historischen Hypothesen totalitärer Diktaturen in Deutschland. Marburg 2000, с. 156-158; Попівн. Marxen / Werle / Schäfer,

У той час, коли вбивства на кордоні, а значить і частина найсерйозніших злочинів режиму СЄПН могли бути покарані на підставі норм міжнародного права і прецедента у справі Радбруха, менш тяжкі злочини, які склали більш значну частину беззаконня, залишилися непокараними. Такими були, наприклад, більшість злочинів Штазі. Хоча вони склали в цілому 14 відсотків від всіх кримінальних справ, але враховуючи те, що лише 69 осіб було притягнуто до відповідальності з 90 000 офіційних службовців і 170 000 неофіційних працівників, можна говорити про вкрай низьку результативність. Лише невелика частина засуджених отримали покарання у вигляді позбавлення волі. При тому майже всі вироки були умовними.¹⁶⁴ Невелику кількість вироків можна пояснити тим, що за відкриття приватної кореспонденції, таємне відвідування чужих квартир, порушення лікарями та адвокатами права на нерозголошення таємниці можна було притягнути до відповідальності тільки шляхом подачі заяви протягом доволі короткого проміжку часу. За порушення таємниці листування чи телефонних розмов законодавство НДР взагалі не передбачало відповідальності або передбачало тільки обмежену відповідальність. Таким чином, тільки найбільш тяжкі зі злочинів Штазі, наприклад, викрадення, вбивство і замах на вбивство, могли переслідуватись у судовому порядку. Той факт, що голова Штазі Еріх Мільке був засуджений не через його діяльність за часів НДР, а за вбивство, скоєне у 1931 році, розлягалось багатьма як доказ неможливості кримінального переслідування злочинів НДР. З іншої точки зору, правоохоронна система того часу, можливо, взагалі не бажала переслідувати одну з найбільш центральних фігур режиму СЄПН.¹⁶⁵

В цілому кількість судових процесів за здійснення злочинів в НДР була дуже низькою. Незважаючи на те, що до 2005 року були відкриті провадження проти близько 100 000 осіб, з них тільки 1 737 особам були пред'явлені звинувачення. Тільки близько 750 особам був винесений вирок, а близько 40 осіб отримали міру покарання у вигляді позбавлення волі, яка не була умовною.¹⁶⁶ Такі результати оцінювались по-різному: як «капітуляція німецької правової системи перед злочинами НДР»¹⁶⁷ або як успіх – щонайменше в порівнянні з переслідування нацистських злочинів.¹⁶⁸ Правоохоронні органи не виправдали сподівань опозиції і особливо жертв режиму НДР. «Ми хотіли справедливості, а отримали правову державу»¹⁶⁹ – так висловився правозахисник Барбель щодо розчарування багатьох. Кращих результатів можна було б досягти шляхом створення центрального відомства з розгляду таких справ або кращого кадрового забезпечення. Судова система знову потерпіла невдачу при кримінальному переслідуванні системних злочинів через відсутність зворотної сили закону. Простим громадянам було важко зрозуміти, що явні (моральні) злочини в багатьох випадках не могли переслідуватись законом (або тільки частково). В порівнянні з нацистськими злочинами суспільство в цілому більш адекватно

Strafverfolgung, с. 28, 32, 41.

164 Див. там же, с. 41-43, 48.

165 Див. Schroeder, Friedrich-Christian: Die strafrechtliche Verfolgung von Unrechtstaten des SED-Regimes. B: Brunner, Georg (Ред.): Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland. Berlin 1995, с. 213-215; Knabe, Hubertus: Die Täter sind unter uns. Berlin 2007, с. 100f.; Schaeffgen, Vergangenheitsbewältigung, с. 16-19.

166 Див. Marxen / Werle / Schäfer, Strafverfolgung, с. 54; Eppelmann, Vorwort. BB: там же, с. 3f.; В інших провадженнях близько 30 відсотків розслідування закінчувались висуненням звинувачень. Порівн. Knabe, Täter, с. 102f.

167 Див. Eppelmann, Vorwort, с. 3. Sehr kritisch Knabe, Täter, с. 79-200.

168 Roggemann, Aufarbeitung, с. 229f.

169 Bohley, Bärbel: цитата з: <http://www.baerbelbohley.de/zitate.php> (останнє відвідування 01.08.2015).

відреагувало на закінчення терміну позовної давності і оголошення амністії. Провадження почалися раніше, чиновники понесли відповідне покарання і були використані можливості міжнародного права з метою покарання хоча б найсерйозніших злочинів.¹⁷⁰ Однак почуття розчарування не зникло.

с) Люстрація: «дештазіфікація» державної служби

Радикальні зміни відбулися не з моменту об'єднання двох німецьких держав – вирішальні кроки сталися вже раніше. «Революційні» події осені 1989 року, крах режиму СЄПН і демократизація НДР, масові виключення з партії, виходи і відставки¹⁷¹, розпуск центральних партійних і державних органів¹⁷² та перехід політичних важелів до демократичних установ сприяли тому, що багато діячів режиму СЄПН були усунуті з ключових позицій і СЄПН втратила свій політичний вплив.

Возз'єднання, нарешті, перейшло в нову фазу. Враховуючи широке прагнення до «дештазіфікації» та необхідність структурної та політичної адаптації «приєднаних територій», обидва уряди в Договорі про об'єднання визначили правила для проведення перевірки державної служби. Хоча для забезпечення безперешкодного державного управління всім працівникам гарантувалось право на роботу в державному секторі, звільнення політично скомпрометованих повинні були відбуватися на підставі трудового законодавства в формі «негативного відбору». Договір про об'єднання передбачав право розірвання трудового договору за порушення працівником «принципів гуманності чи законності»¹⁷³ або у випадку, якщо працівник працював на Штазі – Міністерство державної безпеки і «збереження трудових відносин виглядало недоцільним».¹⁷⁴ На цій підставі після возз'єднання розпочалась широка перевірка персоналу та набір нових кандидатів на державну службу.¹⁷⁵ Зацікавлені особи повинні були заповнити анкету і надати інформацію щодо своєї можливої співпраці зі Штазі, а також належності до політичних партій чи громадських організацій режиму СЄПН та функцій, які вони в них виконували. До того ж, як правило, подавався запит до федерального уповноваженого щодо актів Міністерства державної безпеки (Штазі)¹⁷⁶ про наявність в них інформації стосовно діяльності даної особи. До 1997 року в службу надійшло 1,42 млн. запитів – близько 6,3 відсотки перевірених осіб офіційно або неофіційно співпрацювали зі Штазі. Однак співпраця, як правило, не означала автоматичного звільнення з роботи. Особи, відносно яких були викриті факти про співпрацю, були особисто заслухані роботодавцем і в кожному конкретному випадку приймалось індивідуальне рішення. Згідно статистичних даних, до 1997 року з усіх осіб,

170 Вкрай важливим було те, що з 1945 по 1990 рр. міжнародне право значно еволюціонувало і при переслідуванні найтяжчих злочинів режиму НДР можна було використати розвинену систему захисту прав людини, яка визнавалась і самою НДР.

171 Кількість членів партії зменшилась з 2,3 млн. до близько 1,8 млн. в грудні 1989 р., а в серпні 1990 р. вона далі зменшилась на 350 000 членів. Див. Derlien, Hans-Ulrich: Elitenzirkulation zwischen Implosion und Integration. Abgang, Rekrutierung und Zusammensetzung ostdeutscher Funktionselemente 1989-1994, B: Wollmann, Hellmut u.a. (Red.): Transformation der politisch-administrativen Strukturen in Ostdeutschland. Opladen 1997.

172 Наприклад, Національна рада оборони, Рада міністрів, Державна рада, Політбюро.

173 Під цим розумілися порушення прав людини, що сформульовані в Загальній декларації прав людини.

174 Einigungsvertrag Anlage I Kap XIX A III.

175 Важливою передумовою для процедури перевірки було те, що протестному руху вдалося зберегти документи Штазі при захопленні урядових установ.

176 До повноважень належить управління та дослідження файлів Штазі.

які перевірялись на причетність до співпраці зі Штазі, було звільнено близько 42 000 чоловік, тобто з усіх виявлених співробітників Штазі було звільнено менше половини.¹⁷⁷

Практика перевірки та звільнень проводилась по-різному у різних землях та навіть районах. Відмінності полягали не тільки в змісті та обсязі анкет, а також в критеріях, на основі яких відбувалися звільнення.¹⁷⁸ Причиною різних підходів було те, що Договір про возз'єднання не визначав критеріїв звільнення співробітників Штазі і не визначав поняття «недоцільності». В той час, коли в Саксонії або в Берліні-Вайсензее притримувались думки про те, що навіть садівники, секретарі, медичні сестри і прибиральники повинні бути звільнені, якщо вони у минулому працювали на Штазі, то у Бранденбурзі, натомість, такі особи продовжували працювати без будь-яких обмежень.¹⁷⁹ Подібним же в усіх федеральних землях було те, що найбільшу увагу викликали працівники поліції та освітніх закладів як галузей, що виконували особливо важливу роль за часів комуністичного режиму.¹⁸⁰

Найбільші кадрові зміни в державній службі, однак, не були пов'язані зі звільненнями з посад на основі надзвичайного права.¹⁸¹ Частіше за все вони були пов'язані з закриттям багатьох установ НДР, а також адаптацією роздутого апарату державної служби НДР¹⁸² до західнонімецької системи. Важливою правовою основою стало встановлення Договором про возз'єднання законних підстав для звільнення в разі:

- відсутності відповідної професійної кваліфікації;
- недостатньої особистої придатності до роботи;
- скорочення персоналу у разі розпуску або структурних змін служби.¹⁸³

Тільки 600 000 службовців колишньої НДР були звільнені в зв'язку з закриттям установ НДР.¹⁸⁴ До цього слід додати скорочення, які відбулися, наприклад, в сфері освіти через перехід до західнонімецької схеми відносин вчитель-учень¹⁸⁵ і ліквідацію таких предметів як суспільствознавство чи допризовна військова підготовка. Крім того, ряд вчителів було звільнено на підставі «відсутності відповідної професійної кваліфікації». Це відбулось у випадку з вчителями предметів, які висвітлювали комуністичну ідеологію, чії наукові знання були визнані недостатніми. Ще

177 Порівн. Glatte, German Past, с. 19f.; Wielenga, Geschichte, с. 87-89; Vergau, Aufarbeitung, с. 127f. Порівн. Mothes, Jörn / Schmidt, Jochen: Die Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit. Versuch einer Zwischenbilanz. B: Der Bürger im Staat 4 (2000), с. 192.

178 Порівн. Will, Rosemarie: Das Bundesverfassungsgericht und der Elitenwechsel in Ostdeutschland. B: Neue Justiz 10 (1997), с. 516; Majer, Dietmut: Entnazifizierung gleich „Entstasifizierung“? Vergangenheitsbewältigung und Rechtsstaat. B: Recht und Ideologie. Festschrift für Hermann Klenner zum 70. Geburtstag. Freiburg 1996, с. 361-366.

179 «Вільний» порядок перевірки причетності інших фахівців, який мав місце в Бранденбурзі, призвів до того, що навіть серед юристів та керівних співробітників поліції залишились особи, які співпрацювали зі Штазі і які до 2010 р. змогли залишитись на своїх посадах. Тільки в ході роботи Комісії запитів федеральної землі Бранденбург було проведено подальші перестановки.

180 Див. Wielenga, Geschichte, с. 87-91; Vergau, Aufarbeitung, с. 129; Weichert, Thilo: Überprüfung der öffentlich Bediensteten in Ostdeutschland. B: Kritische Justiz 4 (1991), с. 467f.; McAdams, James A.: Judging the Past in Unified Germany. Cambridge 2001, с. 75f.

181 Див. Vollnhals, Clemens: Abrechnung mit der Diktatur. Politische Säuberung nach 1945 und 1989. B: DA 18 (1995), с. 69; Wielenga, Geschichte, с. 89.

182 Держана служба НДР нараховувала більш ніж 2 млн. службовців, в той час, коли все населення становило близько 16 млн. (з них 9 млн. працюючих). В перерахуванні на кількість населення кількість державних службовців складала близько 14 відсотків і була вдвічі вищою ніж в землях ФРН, де їх кількість становила близько 7 відсотків. Див. Keller, Berndt / Henneberger, Fred: Beschäftigung und Arbeitsbeziehung im öffentlichen Dienst der neuen Bundesländer. B: Gewerkschaftliche Monatshefte 6 (1992), с. 332f.

183 Див. Договір про возз'єднання Додаток I Розділ XIX A 16. Розділ III № 1 частина 4

184 Див. Loschelder, Wolfgang: Die Weiterbeschäftigung von Funktionsträgern des SED-Regimes im öffentlichen Dienst. B: Brunner, Georg (Пед.): Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland. Berlin 1995, с. 203.

185 Див. Wielenga, Geschichte, с. 89; Vollnhals, Abrechnung, с. 69.

більш драматичними були звільнення в дипломатичній сфері та Національній народній армії, де тільки чотирнадцять з 1 700 колишніх кадрових дипломатів і 6 000 з 40 000 колишніх офіцерів продовжили свою діяльність.¹⁸⁶ Не завжди звільнення були пов'язані з минулим тієї чи іншої особи. При звільненні зіграло роль те, наскільки такі особи були замішані в справах режиму СЄПН.¹⁸⁷

Але ще більшу роль зіграли політичні аспекти в ході звичайних звільнень через «недостатню професійну придатність». Так, відданість конституції була необхідною умовою для працевлаштування особи на державну службу і сумнівною в такому випадку здавалась кандидатура особи, яка була задіяна в центральних організаціях режиму СЄПН, що показувало її прихильність до ідеології СЄПН. Поставало питання про відповідність особистих якостей такого працівника, що часто призводило до припинення трудових відносин. Однією з проблем стало те, що в Договорі про возз'єднання не були зафіксовані положення стосовно того, що співробітництво зі Штазі і здійснення злочинів проти людяності і законності можуть бути підставою для *дострокового* припинення трудових відносин, і яка діяльність в яких організаціях режиму СЄПН повинна оцінюватись як «компроментуюча». Вільність трактування призвела до великих відмінностей в практиці звільнень. Різні погляди призвели до того, що в деяких федеральних землях був застосований диференційований підхід до кожної особи, тоді як в Саксонії колишні службовці, які займалися певною професійною діяльністю під час режиму СЄПН, були занесені в спеціальний «каталог», що виключало можливість їх подальшої діяльності на посадах держслужбовців. Невизначеність у зв'язку з відсутністю єдиних правових принципів призвела до численних позовів, які подавались навіть до Федерального Конституційного Суду.¹⁸⁸

Особливим випадком під час процесу люстрації була сфера юстиції через її важливу роль в діяльності режиму СЄПН. Судді та адвокати повинні були здати окремий іспит на професійну придатність, який визначав можливість їх подальшої роботи. На екзаменаторів, колеги суддів та представників прокуратури покладалось завдання дати оцінку того, чи буде такий кандидат діяти в майбутньому відповідно до системи цінностей і правових норм ФРН і захищати їх. Зв'язок з СЄПН або співробітництво зі Штазі, зазвичай, не розглядались як компрометуючі. Звинувачення особи у здійсненні злочину проти законності чи людяності або винесення подібного судового рішення розглядались більш критично. Критерії оцінки, однак, відрізнялися в різних федеральних землях і призводили до різних підходів до процедури надання дозволу на подальшу діяльність. У той час як в Берліні лише деякі особи отримали дозвіл на подальшу діяльність в сфері юстиції, в «приєднаних землях» в цілому майже половина всіх кандидатів, які брали участь в цьому процесі, отримали позитивну оцінку. Проте значна частина службовців судової системи НДР з самого початку утримувалися від переходу до західнонімецьких судових

186 Див. Eckert, Rainer: „Entnazifizierung“ und „Entkommunisierung“. Aufarbeitung der Vergangenheit in Deutschland. В: Jesse, Eckhardt / Kailitz, Steffen (Ред.): Prägekräfte des 20. Jahrhunderts. Baden-Baden 1997, с. 319f.; Заключний звіт Комісії запитів „Подолання наслідків СЄПН-диктатури в процесі возз'єднання Німеччини“ від 10 червня 1998 р., с. 36; Weichert, Überprüfung, с. 463. Згідно інформації, наданої співробітниками міністерства іноземних справ, на посадах залишились лише чотири дипломати.

187 Див. Wielenga, Geschichte, с. 89.

188 Див. Kutscha, MartB: „Politische Säuberung“ des öffentlichen Dienstes. В: Neue Justiz 6 (1995), с. 284-288; Will, Bundesverfassungsgericht; Loschelder, Weiterbeschäftigung, с. 197-203; Majer, Entnazifizierung, с. 361-364.

органів. В цілому трохи більше однієї третини, а точніше 1 080 з 3 018 суддів НДР були прийняті (станом на кінець 1989 року) на подальшу службу.¹⁸⁹

Люстрація відбувалась не без певних складнощів. Проблему становила, по-перше, велика увага, яка приділялась членам Штазі, а по-друге, відсутність єдиних обтяжуючих та пом'якшуючих критеріїв оцінки.¹⁹⁰ Перекладання основної відповідальності за дії режиму СЄПН на Штазі, нехтуючи при цьому рештою більш ніж 330 000 номенклатурних кадрів, знайшло своє відображення в Договорі про возз'єднання. Після возз'єднання самі контрольні органи не мали необхідних знань про функції деяких установ та служб.¹⁹¹ Той факт, що в Договорі про возз'єднання були відсутні конкретні критерії, призвів до того, що особи, причетні до режиму СЄПН, займали посади державних службовців і після 1990 року. Таким чином, до відповідальності за свої дії були притягнуті не ті особи, які при режимі СЄПН займали керівні посади, а ті, які були «маріонетками» в руках таємної поліції. До сьогодні не було належним чином досліджено, скільки колишніх головних функціонерів залишається на посадах в державних органах і який вплив мають ці «старі зубри».¹⁹² Припускається, що вони займають чимало посад на нижньому та середньому щаблях. Більш того, значна частина колишніх номенклатурних кадрів перейшла працювати в економіку, тому що в цій сфері були проведені досить обмежені перевірки.¹⁹³ Однак в цілому домінує думка, що незважаючи на всі недоліки, на рівні керівних посад був проведена ґрунтовна заміна кадрів. Очищення кадрів, проведене в 1989-90 роках, було набагато успішнішим, ніж процес денацифікації (у західних окупаційних зонах і ФРН) після 1945 року. В західній та східній частинах країни було достатньо тих, хто не співпрацював з режимом СЄПН і міг стати достойною «заміною». Тому, на відміну від 1945 року, люстрація не могла призвести до краху адміністративної структури, отже під час її проведення менше йшли на компроміси.¹⁹⁴ Крім того, бажання суспільства позбавитись від скомпрометованих членів було більшим, хоча цей консенсус теж почав руйнуватися в ході процесу люстрації. Великі відмінності в підході породили сумніви про доречність перевірок. Багато членів опозиції і жертв режиму СЄПН вважали звільнення недостатнім заходом. До того ж той факт, що нові вакантні посади були заповнені не тільки противниками режиму СЄПН, а й особами, які були пристосуванцями, призвів до розчарування серед певної частини населення.¹⁹⁵

189 Див. Wassermann, Rudolf: Rechtssystem. B: Weidenfeld, Werner / Korte, Karl-Rudolf (Пед.): Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999. Bonn 1999, с. 654-656; Staats, Johann-Friedrich: „Lustration“ - oder die Überprüfung der Richter und Staatsanwälte aus der DDR. B: Bästlein, Klaus (Пед.): Die Einheit. Juristische Hintergründe und Probleme. Deutschland im Jahr 1990. Berlin 2011, с. 98-102; Weinke, Umgang, с. 182f.

190 В цьому і полягає одна з центральних відмінностей американського процесу денацифікації після 1945 р., коли був наданий точний перелік обтяжуючих та пом'якшуючих критеріїв (→ Розділ 2 с і). Див. Majer, Entnazifizierung.

191 Крім того, особисті справи членів СЄПН, які дозволили б полегшити перевірку, були знищені ще в листопаді 1989 р.

192 Див. Landesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (Пед.): Zweiter Tätigkeitsbericht 1995, с. 2f.; Bericht der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“ vom 31. Mai 1994, с. 214-218; також: Schlussbericht Enquete-Kommission, с. 36-43. Тематичні дослідження Комісії з розслідувань припускають, що партійні номенклатурні кадри залишились, в основному, на керівних посадах в муніципальних органах влади, але їх частка в державних органах нових федеральних земель не перевищує в цілому допустиму норму.

193 В приватному секторі тільки найвищі посади були перевірені. Перевірка інших кадрів проводилась шляхом подання даних на самого себе. Див. ВКМ (Пед.): Bericht der Bundesregierung zum Stand der Aufarbeitung der SED-Diktatur. Berlin 2012, с. 55. Проте при проведенні процесу приватизації в економіці відбувся процес «автоматичного самоочищення», при якому щонайменше колишні керівні кадри втратили свої позиції. Див. Karstedt, Vergangenheitsbewältigung, с. 85, 88.

194 Проте, навіть після 1989/90 рр. не можна було зовсім обійтися без скомпрометованих людей і їх знань: колишніх офіцерів Штазі необхідно було використати в Федеральному відомстві з питань адміністрації для роботи з активами Штазі, а також для оцінки документації Штазі. Див. Weichert, Überprüfung, с. 458.

195 Див. Karstedt, Vergangenheitsbewältigung, с. 90-100; Vergau, Aufarbeitung, с. 130-132; Wielenga, Schatten, с. 1065-1068; Te

d) «Реституція»: Реабілітація та відшкодування коштів

i. Реабілітація жертв режиму Соціалістичної єдиної партії Німеччини

Протягом 40 років диктатури Соціалістичної єдиної партії Німеччини беззаконня набуло не тільки величезного розмаху, а й прийняло різні форми, починаючи від тюремного ув'язнення, фізичного насильства і вбивства, заборони на зайняття професійною діяльністю та переслідування членів сім'ї і до психологічного терору і репресій шляхом встановлення нагляду, залякування і дискредитації в очах громадськості. Будь-яка форма прямої чи непрямой опозиційної або просто девіантної поведінки розцінювалась як злочин і могла стати підставою для переслідування. За оцінками, тільки від 200 000 до 250 000 осіб переслідувались з використанням політичного кримінального законодавства і були, в основному, кинуті до в'язниці.¹⁹⁶ Тому реабілітація жертв¹⁹⁷ мала велике значення в опрацюванні беззаконня, яке відбувалось за часів правління Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

Вже в період змін стало зрозумілим, наскільки великою була необхідність реабілітації жертв. В жовтні 1989 року шляхом оголошення амністії були звільнені всі особи, які перебували в ув'язненні через «незаконний перетин кордону»; паралельно проводилась часткова реабілітація засуджених в касаційному порядку. Також вже в червні 1990 року вільно обраний парламент НДР висунув проект Закону про реабілітацію, який окрім кримінальної та адміністративної передбачав також і професійну реабілітацію осіб, які переслідувались режимом. Одночасно з реабілітацією створювались умови для матеріального відшкодування. Але перш ніж закон було успішно прийнято, був підписаний Договір про возз'єднання, який визначав основи об'єднання Німеччини. В цьому договорі Федеральний Уряд брав на себе зобов'язання реабілітувати всіх, хто став «жертвами політично мотивованого кримінального переслідування або до кого було винесено протиправне або неконституційне судове рішення»¹⁹⁸ та виплатити їм відповідну компенсацію. Від загального прийняття виробленого парламентом НДР закону Федеральний Уряд відмовився і не в останню чергу через побоювання високих грошових витрат у майбутньому. Ідеї реабілітації та компенсації були конкретизовані в подальшому в так званих реабілітаційних законах про виправлення допущеного Соціалістичною єдиною партією Німеччини беззаконня.¹⁹⁹ Початком стало прийняття у листопаді 1992 року Закону про реабілітацію засуджених у кримінальних справах. Він дозволив скасувати судові та позасудові рішення радянської окупаційної влади Німеччини та НДР як такі, що не відповідали принципам правової держави. Наступним кроком було прийняття Закону про визначення фінансових претензій реабілітованих осіб.

Протиправними вважались рішення, які не відповідали основним принципам верховенства права. Реабілітованими були перш за все ті особи, які притягувались до

саге Geschichte, с. 89-96; Majer, Entnazifizierung, с. 364-366.

196 Див. Eser, Albin / Arnold, Jörg (Ред.): Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse. Band 2: Deutschland. Freiburg 2000, с. 433-435; Mothes / Schmidt, Aufarbeitung, с. 192. Für Opferzahlen siehe: Borbe, Zahl, с. 15-20.

197 Під «реабілітацією» розумілось відновлення репутації і честі потерпілого. Див. Guckes, Opferentschädigung, с. 12f. Im Folgenden grundlegend: Там же, с. 53-69; Eser / Arnold, Strafrecht, с. 433-499; ferner BKM, Bericht, с. 21.

198 Цитата з Eser / Arnold, Strafrecht, с. 438.

199 До прийняття цих єдиних правил була застосована величезна кількість розрізаних правил та інструментів. Див: Guckes, Opferentschädigung, с. 53-63; Eser / Arnold, Strafrecht, с. 443-451.

кримінальної відповідальності на підставі їх політичної діяльності,²⁰⁰ або, ті, хто поніс невідповідне до скоєної дії покарання. Під дію цього закону також підпадали особи, які були поміщені до психіатричного закладу або іншої установи через політичне переслідування. Ще до кінця 2019 року можна подати заяви про реабілітацію до відповідних реабілітаційних сенатів чи палат. Реабілітовані особи мають право на реституцію або компенсацію за конфісковане майно, відшкодування штрафів та судових витрат. Крім того, вони мають право на компенсацію за позбавлення волі, завдану при цьому шкоду здоров'ю та за відсутність пенсійних відрахувань протягом всього цього часу.²⁰¹

У липні 1994 року були прийняті два додаткових закони: Закон про адміністративну реабілітацію та Закон про професійну реабілітацію, які є частинами Другого Закону про виправлення беззаконня, допущеного режимом Соціалістичної єдиної партії Німеччини. По-перше, вони дали можливість скасувати «неправові адміністративні рішення органів влади НДР в період між 8 травня 1945 року та 2 жовтня 1990 року або встановити їх незаконність».²⁰² Закон був спрямований, зокрема, на захист осіб, які стали жертвами свавілля та адміністративної несправедливості та яким при цьому було завдано шкоди здоров'ю, які постраждали від вилучення їх майна та від професійної дискримінації. Підставою для подачі заяви могли бути випадки, коли ці заходи не були сумісні з основними принципами верховенства закону²⁰³ та жертви і далі страждали від тяжких безпосередніх наслідків таких дій. До цих осіб належали примусові переселенці з прикордонних територій, які піддавались експропріації майна та яким було завдано шкоду здоров'ю в результаті відправленням їх до трудових таборів, а також особи, які зазнали зловживань з боку поліції та інших репресій з боку органів державної безпеки. Також і в цьому випадку реабілітовані особи мали право на отримання компенсації завданої такими діями шкоди їх здоров'ю та відшкодування шкоди, завданої втручанням в майнову сферу та через професійну дискримінацію.²⁰⁴

Закон про професійну реабілітацію передбачав реабілітацію та додаткове надання компенсацій особам, які постраждали від втручання в їх професійну діяльність в результаті політичних переслідувань. Наприклад, коли особа не мала права працювати в НДР за професійною діяльністю з політичних мотивів. Відшкодування включало компенсацію пенсійних відрахувань, щомісячні виплати особам, які особливо потребували економічної допомоги, а також підвищення їх професійної кваліфікації чи перекваліфікацію.²⁰⁵ З 1993 по 2011 роки федеральними і земельними органами влади було виділено в цілому 1,4 млрд. євро на проведення реабілітаційних заходів.²⁰⁶

200 Наприклад, за надання допомоги при втечі пред'являлось звинувачення «торгівля людьми з державою-ворогом», за свободу висловлювання «підривна агітація», через контакти в несоціалістичних країнах «незаконне спілкування», спробу втечі «незаконний перетин кордону» і т. д. Див. StrRehaG § 1.

201 Див. також StrRehaG; Bundesstiftung Aufarbeitung: Strafrechtliche Rehabilitation: <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/strafrechtliche-rehabilitation-1475.html> (останнє відвідування 01.08.2015).

202 ВКМ, Bericht, с. 21.

203 Наприклад, якщо вони серйозно порушували принципи справедливості, пропорційності і правової визначеності, були відзначені свавіллям або служили для політичних переслідувань.

204 Див. також Bundesstiftung Aufarbeitung: Verwaltungsrechtliche Rehabilitation, unter <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/verwaltungsrechtliche-rehabilitation-1479.html> (останнє відвідування 01.08.2015).

205 Див. також Bundesstiftung Aufarbeitung: Berufliche Rehabilitation, unter: <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/berufliche-rehabilitation-1477.html> (останнє відвідування 01.08.2015).

206 Див. ВКМ, Bericht, с. 28. Ausführlichere Zahlen zur Rehabilitation finden sich auf der Homepage der Bundesstiftung Aufarbeitung.

Реабілітаційні закони про виправлення допущених режимом Соціалістичної єдиної партії Німеччини несправедливостей різко критикувались жертвами режиму СЄПН. В першу чергу, піддавалось критиці те, що передбачені законом відшкодування значно відрізнялись від відшкодувань, встановлених для жертв нацистських переслідувань. Багато хто відчував себе жертвами другого сорту. Дійсно існували деякі відмінності. Вони проявлялись вже на рівні термінології: в той час, коли по відношенню до жертв нацистських переслідувань говорилось про відшкодування, по відношенню до жертв режиму СЄПН вживався термін компенсація. Крім того, обсяг обох цих термінів значно різнився: на відміну від осіб, які стали жертвами нацистських переслідувань, Закони про виправлення допущених режимом Соціалістичної єдиної партії Німеччини несправедливостей були направлені не на відшкодування всього допущеного беззаконня і не були орієнтовані на відшкодування всіх завданих збитків. Передбачалось тільки відшкодування найбільш серйозних форм беззаконня та пом'якшення завданих збитків, які мали довготривалі наслідки. Спірним залишається питання, наскільки різний підхід, що спирався на розбіжності обох диктатур за їх характером та ступенем допущеного беззаконня, є законним з точки зору моралі.²⁰⁷ Згідно з Федеральним Урядом, «40 років панування режиму НДР [...] втрачені безповоротно»²⁰⁸ внаслідок того, що політичне переслідування, що проводилось органами державного управління, поширилось на всі сфери суспільства і унеможливило проведення «повної ревізії». З чисто правової точки зору таке ствердження було справедливим: після об'єднання Німеччини НДР перестала існувати як суб'єкт міжнародного права і всі права та обов'язки перейшли до ФРН за Договором про возз'єднання. Оскільки він містив тільки положення про «розумну схему компенсацій», нова ФРН залишила за собою право для інтерпретацій.²⁰⁹ Через критику уряд був змушений піти на певні поступки. Термін подачі заяв був продовжений, а також розширені умови надання відшкодування. До таких поліпшень, наприклад, належить можливість отримання моральної компенсації. Особливим нововведенням стало прийняття в серпні 2007 року третього Закону про виправлення допущеного режимом Соціалістичної єдиної партії Німеччини беззаконня та призначення пенсії особам, які були жертвами режиму СЄПН.²¹⁰ З липня 2012 року було запроваджено поняття «перебування в виправних закладах НДР з 1949 по 1990 роки».²¹¹

Незважаючи на всю критику, такі заходи мали велике психологічне значення для багатьох жертв: вони ознаменували офіційне та публічне визнання жертв та завданих їм страждань.²¹²

ii. Реституція: Врегулювання невирішених майнових питань

Складніше за реабілітацію проходив процес відшкодування матеріальних збитків.²¹³ Перелік жертв був довгим – власність тисяч громадян НДР була експропрійована шляхом

207 Для детального порівняння див.: Guckes, Opferentschädigung; Kritik auch bei Knabe, Täter, с. 201-239.

208 Цитата з Guckes, Opferentschädigung, с. 66.

209 Див. там же, с. 20-24, 64-67; Eser / Arnold, Strafrecht, с. 438-443.

210 Це стосувалось тих осіб, які провели в ув'язненні більше ніж 180 днів та вважаються таким, що потребують матеріальної допомоги. На даний момент вона складає 300 євро.

211 Див. ВКМ, Bericht, с. 27-29; Knabe, Täter, с. 232-239. Загальний обсяг компенсацій особам, які були розміщені в виправних молодіжних центрах або будинках для сиріт та постраждали внаслідок завданих їм збитків, становить 40 мільйонів євро. За оцінками, йдеться приблизно про 500 000 колишніх сиріт радянської окупаційної зони та НДР. 140 000 з них були розміщені в так званих спеціальних будинках сиріт або виправних будинках.

212 Див. Schuller, Wolfgang: Ziele und Prioritäten der strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung. В: Der Bürger im Staat 3 (2006), с. 165.

проведення націоналізації в рамках соціалістичного перетворення інституту власності. Тисячі громадян були позбавлені права власності внаслідок політичних переслідувань. Крім цього, мова йшла про експропріацію, примусове управління власністю та примусовий продаж власності біженців та переселенців,²¹⁴ а також осіб, які після 8 травня 1945 року не повернулись на територію НДР. До цих осіб приєдналися жертви нацистських переслідувань, власність яких не була повернута їм в НДР, а у більшості випадків стала частиною «народної власності».²¹⁵

Повна ревізія всіх порушень права власності не стояла на порядку денному, оскільки б означала перетворення інституту власності і могла призвести до непередбачуваних економічних, адміністративних та фінансових наслідків для «нових земель» та ФРН взагалі. Тому необхідно було вирішити, які заходи потрібно було переглянути, а які ні. Уряди НДР та ФРН відмовились від анулювання проведеної в результаті «соціалістичної революції» експропріації власності,²¹⁶ а обмежитись тільки заходами «політично мотивованого переслідування або іншого роду дискримінації».²¹⁷ Незважаючи на те, що проведена радянською окупаційною владою експропріація могла вважатись дискримінаційною, так звані «правові окупаційні заходи» залишились недоторканими.²¹⁸

Конфліктний потенціал полягав в тому, що багато конфіскованої державою власності перейшло до рук інших громадян НДР. Реституція потрібно було відрегулювати таким чином, щоб нові власники не постраждали внаслідок неконституційних дій. Погляди більшості західнонімецьких колишніх власників (наприклад, біженців та жертв нацистських переслідувань) та громадян НДР, які отримали право власності за часів комуністичної влади, були діаметрально протилежними. Перші сподівались на реституцію та вважали права «наступного власника» такими, що не заслуговують захисту на тій підставі, що вони знали, що придбали експропрійоване майно. «Наступні власники» боялись втратити свою власність. Багато з них вважали, що попередні власники добровільно залишили своє майно на користь життя на «золотому заході». Те, що їх майно тепер підлягало переділу, викликало у колишніх громадян НДР почуття того, що вони стали «сторonoю, яка програла від процесу об'єднання».²¹⁹ Відкриті питання власності загрожували перетворитися на тягар процесу возз'єднання.

Одним з центральних принципів, який став основою для регулювання відкритих питань власності,²²⁰ став принцип «реституція перед компенсацією». В більшості випадків компенсація за шкоду, заподіяну діями НДР, проводилась ФРН у грошовому вигляді. Причиною цього стало те, що в багатьох випадках біженці, які складали «найбільшу групу осіб з невирішеним питанням власності»,²²¹ не були офіційно позбавлені права власності,

213 Для детального порівняння див.: Fieberg, Gerhard: Zu den Eckwerten der offenen Vermögensfragen. В: Weber / Piazzolo, Diktatur, с. 201-214.

214 Близько 3,5 млн. осіб, починаючи з 1949 р., були змушені покинути НДР. Більша частина з них до побудови стіни у 1961 р. Для того, щоб мати можливість отримати дозвіл на виїзд, вони змушені були продати своє майно державі або третім особам.

215 Див. Knabe, Täter, с. 239-241; Vorbe, Zahl, с. 51-54.

216 За винятком випадків, коли майно було передано шляхом проведення цілеспрямованої боргової політики або недобросовісних махінацій у сфері державної власності.

217 Fieberg, Vermögensfragen, с. 213.

218 Імовірно, це було умовою Радянського Союзу за його згоду на возз'єднання. Проте Михайло Горбачов це не підтвердив. Див. Knabe, Täter, с. 243-245; Lege, Joachim: Gleichheit im Unrecht für die Alteigentümer? В: Neue Justiz 9 (2004), с. 385-388.

219 Fieberg, Vermögensfragen, с. 206.

220 Див. Закон про регулювання невирішених майнових питань від 31 серпня 1990.

221 Fieberg, Vermögensfragen, с. 207.

але були позбавлені права управління своєю власністю. На тій підставі, що вони були ще законними власниками, мова йшла про зворотній процес «компенсація перед реституцією», так як попередня експропріація майна або виключення компенсаційних виплат було проблематичним з точки зору принципів правової держави.

Для того, щоб досягти суспільного компромісу, допускалися виключення з принципу «реституція перед компенсацією». Можливість компенсації передбачалась в тому випадку, коли реституція виключалась з «юридичних чи фактичних причин». ²²² Компенсація допускалось також тоді, коли новий власник набув права володіння або користування об'єктом власності добросовісно, тобто відповідно до чинного законодавства НДР. ²²³ Той факт, що він знав, що об'єкт перед цим був конфіскований або експропрійований державою, не мало значення. Наступні винятки стосувались випадків, коли повернення власності було неможливим. Вони мали місце тоді, коли земельні ділянки чи будівлі знаходились в користуванні громад, або в тих випадках, коли проведені будівельні заходи призвели до зміни мети їх використання, а також в випадках, коли мав місце суспільний інтерес в їх використанні. ²²⁴ Перевага компенсаціям надавалась, зокрема, при наявності особливих інвестиційних інтересів. До них належали ті проекти, які забезпечували створення або збереження робочих місць та жилих приміщень. В усіх цих випадках передбачалась виплата компенсації старому власнику. ²²⁵ Вона фінансувалась за рахунок компенсаційного фонду, яких формувався, зокрема, шляхом надходжень від продажу «національного багатства» (яке не підпадало під реституцію) в результаті приватизації ²²⁶ та субсидій з федерального бюджету.

Незважаючи на спроби знаходження компромісу між конфліктуєчими інтересами, врегулювання відкритих питань власності масово критикувалось. Нерідко воно навіть характеризувалось як «головне невірне рішення процесу об'єднання, що [...] призвело до більшості проблем з адаптацією в нових землях». ²²⁷ В усіх сторін виникало відчуття дискримінації. Особливо протестували ті, хто зазнав експропріації в рамках земельної реформи. Слід зазначити, що хоча закон і виключав повернення власності, колишнім власникам виплачувалась компенсація, яка не була нижчою за відшкодування шкоди жертвам НДР. ²²⁸ Труднощі, які постали при врегулюванні відкритих майнових питань, нечасто розглядались критиками комплексно. Як вже згадувалось раніше, принцип «реституція перед компенсацією» не мав дієвої правової альтернативи. Суперечки навколо проблем відкритих питань власності не сприяли внутрішньому об'єднанню

222 ВКМ, Доповідь, с. 41.

223 Це не допускалось в тих випадках, коли майно було набуто внаслідок корупції завдяки використанню власного службового становища, шляхом обману або використанню скрутного становища власника.

224 Див. також Закон про врегулювання відкритих питань власності § 4 та 5.

225 Див. також Закон про відшкодування шкоди та виплату компенсацій від 27 вересня 1994 р. Розмір визначався в залежності від типу використання кожної земельної ділянки та був від 3 до 20 разів вищий за вартість на момент експропріації, щоб відповідати поточній ринковій вартості на момент воз'єднання. Отримані раніше виплати були враховані на підставі існуючих в 1952 р. цін. „При сумі розміром в 10 000 нім. марок відшкодування було дегресивним. При розмірі 20000 нім. марок сума відшкодування скорочувалась на 40 %, а при сумі розміром 3 млн. нім. марок - на 95 %“. Lege, Gleichheit, с. 385. Для складних розрахунків див. : Klüsener, Robert: Rechtsstaat auf dem Prüfstand. Wiedervereinigung und Vermögensfragen. Berlin 2011, с. 169f.

226 Сюди відносяться кошти розміром 3 млрд. нім. марок, отримані від продажу колишньої «народної» власності (яка не підлягала реституції) тим громадянам колишньої НДР, які вже мали право користування цим майном, чи іншим приватним особам. Див. EALG § 10.

227 Fieberg, Vermögensfragen, с. 206f.

228 Див. Lege, Gleichheit; Knabe, Täter, с. 245- 252. Також для інших груп громадян, для яких не передбачалось повернення майна, були введені додаткові правила. Так, наприклад, ті громадяни, майно яких знаходилось на межі кордону через побудову стіни і було повністю експропрійовано, могли викупити його за невелику частину ринкової вартості або отримати за нього компенсацію.

двох частин населення. Однак не можна було просто ігнорувати невирішені майнові питання – відсутність рішення призвела б, напевно, до ще більших конфліктів і означала б ще складніші проблеми в процесі возз'єднання.²²⁹

На кінець 2011 року були задоволені в цілому 99,4 відсотки заяв про повернення власності, які стосувались більше ніж 2,2 мільйонів об'єктів нерухомості, а також розглянуті 93 відсотки від 557 000 заяв про відшкодування шкоди або компенсацію.²³⁰ Компенсаційним фондом на кінець 2011 року було сплачено близько 1,9 мільярдів євро як відшкодування шкоди особам, що зазнали переслідувань нацистським режимом та близько 1,6 мільярдів євро як відшкодування шкоди або компенсації особам, позбавленим права власності після 1945 року.²³¹

е) Просвітницька діяльність та пам'ять

В той час, коли критичний аналіз нацизму на рівні культури пам'яті почався поступово і проходив у декілька етапів, аналіз диктатури СЄПН він почався вже протягом перехідного етапу і проходив паралельно з кримінальними переслідуваннями, люстрацією і відшкодуванням шкоди та «відрізнявся своєю емоційною напруженістю».²³² Замість «небажання точно знати» та «небажання пам'ятати» серед значної частини населення домінувала потреба викриття правди про минулі події. Це призвело до інтенсивних дебатів між сторонами,²³³ які «відстоювали свою моральну перевагу».²³⁴

В центрі уваги з самого початку була діяльність Міністерства державної безпеки. Викриття величезного розмаху шпигунства та репресій викликало в суспільстві шоковий ефект і не тільки в тих випадках, коли найближчих друзів та членів родини було викрито як шпигунів. Потреба суспільства у повному очищенні проявилась в довгих та суперечливих дискусіях стосовно того, що робити з 180 км. матеріалів Служби державної безпеки, які містили інформацію про більш ніж шість мільйонів осіб, зібрану за 40 років диктатури СЄПН.²³⁵ Жителі Східної Німеччини закликали до відкриття матеріалів для громадськості для отримання чіткої картини про власне минуле. Але з боку політиків виникла стурбованість тим, що розкриття інформації спричинить вторгнення в приватну сферу кожного з громадян і може спровокувати соціальні конфлікти.

В 1990 році було прийнято компромісне рішення, згідно якого не дозволялось бездумне розкриття будь-якої інформації. Воно було можливе лише за умов захисту персональних даних особам надавалась можливість доступу до своїх особистих актів. Архівні матеріали використовувались для історичного аналізу в ході судових розглядів, а також для перевірки головних чиновників. На сьогоднішній день близько 3 млн. громадян подали звернення до Федерального відомства у справах матеріалів Штазі – органу, який є відповідальним за архівні документи, надання інформації та вивчення матеріалів. За

229 Див. McAdams, Past, с. 164-166; BFM: Offene Vermögensfragen, unter: http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Standardartikel/Themen/Oeffentliche_Finzen/Vermögensrecht_und_Entschädigungen/Weitere_Informationen/Links/offene-vermogensfragen-anlage.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (останнє відвідування 01.08.2015).

230 До них також належать претензії щодо реституції або компенсації жертвам нацистських переслідувань, які стосувались приблизно 224000 об'єктів майна. З них тільки 63 відсотків були оброблені. Це пов'язано з тим, що право власності на таке майно, як правило, змінилось, і, отже, являло подальше істотне ускладнення. Див. ВКМ, Bericht, с. 41.

231 Див. там же.

232 Wielenga, Geschichte, с. 108.

233 Див. Те same, Schatten, S. 1064; Те same, Geschichte, с. 107f.

234 Те same, Schatten, с. 1064.

235 Див. Mothes / Schmidt, Aufarbeitung, с. 192.

даними Федерального відомства, 1,8 млн. осіб ознайомились з матеріалами своїх справ станом на 2012 рік.²³⁶ Однак розкриття документів Штазі все ж не призвело до зростання напруги у суспільстві, хоча викликало чимало сенсаційних скандалів у ЗМІ.²³⁷ Інтенсивна увага до Штазі призвела до того, що працівники служби безпеки в суспільному сприйнятті стали головними винними у злочинах, скоєних режимом СЄПН. Їх «демонізація»²³⁸ не дала можливості звернути увагу на те, що «тих, хто віддавав накази Штазі, треба було шукати на політичному рівні», і що не кожного з працівників служби безпеки можна було назвати «великим зрадником» або занести в список «головних винуватців».²³⁹ Тільки після того, як в 1992/93 роках було перейдено емоційну межу в темі Штазі, став можливим більш диференційований підхід до провини, відповідальності, опортунізму і опору в поєднанні з новим більш детальним фактичним висвітленням подій. Це стосується в першу чергу «науково-дослідницького вибуху»²⁴⁰ і появи численних освітніх та меморіальних проєктів.²⁴¹

До центральних державних органів належать створені у 1992 та 1994 роках комісії розслідування Бундестагу з «Аналізу історії та наслідків диктатури СЄПН» і «Подолання наслідків диктатури СЄПН в процесі німецької возз'єднання», які часто називають комісіями зі встановлення істини. Вони мали сприяти роз'ясненню фактів про диктатуру СЄПН, поширенню знань про неї та стимулюванню суспільної дискусії. Крім того, їм завданням стало надання Федеральному уряду рекомендацій щодо опрацювання минулого. Для виявлення та документування того, що сталося під час режиму СЄПН, була заслухана велика кількість жертв, дисидентів і експертів.²⁴² Діяльність комісій зі встановлення істини завершилась в 1998 році створенням Федерального фонду опрацювання диктатури СЄПН. Це сприяло «загальній, тривалій і плюралістичній дискусії щодо причин, історії та наслідків комуністичної диктатури і розколу Німеччини та Європи».²⁴³ В рамках цієї програми до 2015 року було організовано близько 550 заходів і опубліковано більше 200 праць. Крім того, було надано підтримку понад 2 500 проєктам та науковим публікаціям, проведено велику кількість виставок, семінарів, меморіалів і архівних досліджень. Все це доповнювалось зусиллями ініціатив Федерального бюро по розслідуванню архіву Штазі, починаючи від виставок та семінарів з підвищення кваліфікації до організації навчальних семінарів для школярів. Крім того, надавалась підтримка трьом центрам з інформаційної та документальної роботи, а також двом документальним і пам'ятним меморіалам.²⁴⁴ Історичним дослідженням минулого НДР особливо ретельно займався «Центр сучасної історії» в м. Потсдам, «Інститут сучасної історії» в Берліні та дрезденський «Інститут імені Ханни Арендт з питань вивченню тоталітаризму».²⁴⁵

Особливе значення надавалось створенню меморіалів і музеїв, пам'ятних споруд на

236 Див. ВКМ, Bericht, с. 20f., 52-58; Glatte, German Past, с. 20; BStU: BStU in Zahlen, unter: http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html (останнє відвідування 01.08.2015).

237 Не тільки Східна Німеччина була сильно шокована діяльністю Штазі. Після того, як в західних землях Німеччини в 1970-80 рр. в ході розрядки та зближення була створена позитивна картина НДР, відкриття матеріалів про Штазі спровокувало навіть серед них жах та розчарування.

238 Цитата з Vergau, Aufarbeitung, с. 103.

239 Wielenga, Geschichte, с. 80.

240 Там же, с. 108.

241 Див. там же, с. 73-81, 95; Vergau, Aufarbeitung, с. 103f.

242 McAdams, Past, S. 88-123.

243 ВКМ, Bericht, с. 47.

244 Там же, с. 59.

245 Див. там же, с. 47f., 59-61, 69-76; Wielenga, Geschichte, с. 108; Vergau, Aufarbeitung, с. 104.

історичних місцях внутрішнього німецького кордону. Вони демонстрували залишки колишніх прикордонних споруд і документально відображали історію «стіни», поділу Німеччини і історію кожного з цих місць окремо. Меморіал Берлінської стіни є одним з найвідоміших. Один з його виставкових залів присвячений темі «стіна та смуга смерті» і, будучи «вікном пам'яті», нагадує відвідувачам про 138 загиблих біля Берлінської стіни в результаті дій прикордонників.²⁴⁶ Інші пам'ятні меморіали розташовані на місцях в'язниць майже у всіх регіонах колишньої НДР. Відвідувачі таких меморіалів, наприклад, у Берліні-Хоеншёнхаузені, Ерфурті, Галле, Коттбусі, Дрездені, Шверіні та Баутцені поряд з переглядом експозиції можуть отримати уявлення про функції в'язниці, умови утримання в'язнів і долю окремих жертв. Історії НДР присвячений ряд музейних виставок. Наприклад, такі, як постійна виставка фонду «Будинку історії ФРН», «Форуму сучасної історії» в Лейпцигу та фонду Німецького історичного музею.²⁴⁷

Незважаючи на проведення великої кількості освітніх заходів та пам'ятних проєктів, в яких взяло участь більше мільйону відвідувачів, а також інтенсивно науково-дослідницьку роботу, на сьогодні можна стверджувати про існування двох тривожних тенденцій: по-перше, зменшення обсягу знань про режим СЄПН і, по-друге, його тривіалізація та прикрашання.²⁴⁸ Перша тенденція пов'язана з появою нового покоління, яке не має особистих спогадів про НДР. Щоб заповнити прогалину в знаннях, необхідне вивчення цієї теми під час шкільних занять. Хоча вивчення історії НДР включено до навчальних планів у всіх федеральних землях, дослідження показують, що переважна більшість підлітків володіють недостатнім рівнем знань в цій сфері. Слід додати ще й несприятливий культурно-історичний спадок, який обумовлений тим, що тільки близько 20 відсотків від загальної кількості населення Німеччини безпосередньо пережили режим НДР. Крім того, суспільний інтерес до історії НДР значно зменшився в порівнянні з «бумом» одразу після возз'єднання.²⁴⁹ Важливо відзначити, що історія диктатури СЄПН розглядається у порівнянні з історією Третього Рейху, яка вважається спільною історією і «великою катастрофою»²⁵⁰ та знаходиться у тіні подій Другої світової. І хоча тема НДР, за прогнозами історика Фрізо Віленга, ще довгий час не зникне з культури пам'яті, все ж «злочини режиму НДР ніколи не знайдуть таке ж місце в колективній пам'яті як злочини націонал-соціалістів», і диктатура СЄПН «ніколи не стане такою ж больовою точкою як нацистське минуле».²⁵¹

Другою тенденцією була тривіалізація диктатури СЄПН, яку можна описати терміном «Остальгія» (від слова «Ost» – схід) або ностальгія по НДР.²⁵² Ностальгія брала свій початок в масових потрясіннях, які відбулися після возз'єднання: процес приєднання означав для Східної Німеччини не тільки нові свободи і можливості, але також соціальні

246 Див. Gedenkstätte Berliner Mauer: Fenster des Gedenkens, unter: <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/fenster-d-g-586.html> (останнє відвідування 01.08.2015); ВКМ, Bericht, с. 79-81.

247 Див. ВКМ, Bericht, с. 92-98, 123-127.

248 Див. там же, с. 15f.

249 Відсутність інтересу знайшла своє відображення в гучних вимогах щодо підведення межі і розриву з минулим.

250 Jarausch, Konrad: Die Zukunft der ostdeutschen Vergangenheit – Was wird aus der DDR-Geschichte. В: Hüttmann, Jens u.a. (Ред.): DDR-Geschichte vermitteln. Ansätze und Erfahrungen in Unterricht, Hochschullehre und politischer Bildung, бsd. с. 89.

251 Wielenga, Schatten, с. 1073; Vgl. ВКМ, Bericht, с. 65f.; Knabe, Täter, с. 22-30; Jarausch, Zukunft, бsd. с. 81, 89.

252 Далі більш детально: Wielenga, Geschichte, с. 71-73, 109f.; Knabe, Täter, с. 13-22; Ahbe, Thomas: Ostalgie. Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren. Erfurt 2005, с. 36, 42f., 64-66; Sabrow, MartB: Die DDR erinnern. В: Te came (Ред.): Erinnerungsorte der DDR. München 2009, с. 10-22; Großbölting, Thomas: Die DDR im vereinten Deutschland, unter: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/geschichte-und-erinnerung/39840/erinnerung-an-die-ddr?p=all> (останнє відвідування 01.08.2015); Christoph, Klaus: „Aufarbeitung der SED-Diktatur“ – heute so wie gestern? – Essay, unter: <http://www.bpb.de/apuz/170166/aufarbeitung-der-sed-diktatur-heute-so-wie-gestern?p=all#fr-footnode10> (останнє відвідування 01.08.2015).

зміни (наприклад, високий рівень безробіття, зростання цін, соціальну нерівність,) та втрату ідентичності. Для багатьох це означало невпевненість, розчарування і відчуття «колонізації» Західною Німеччиною. На зміну початковому ентузіазму щодо возз'єднання прийшло прагнення повернутися до чогось звичного. На цьому фоні колишні громадяни НДР були вражені інтенсивністю громадської дискусії з приводу несправедливості режиму СЕПН і домінуючою в суспільстві думкою про характер диктатури, але, перш за все, створеним засобами масової інформації образом того, «що все в НДР з *самого початку було погано*».²⁵³ Це не співпадало у багатьох випадках з особистими спогадами про НДР. Багатьом здавалося, «що західні німці забрали собі *історію* НДР», і що вони, «окрім контролю над сьогоденням, втратили також своє минуле».²⁵⁴ Як реакція виникають суперечливі уявлення, які мають багато спільного з раніше поширеним СЕПН уявленням про НДР як кращу німецьку державу та більш гуманне суспільство, в якому такі цінності як рівність, справедливість і солідарність є загальнопоширеними, а націонал-соціалізм ліквідований. При цьому терор і беззаконня режиму СЕПН, вчинені проти власного народу, не тематизувались. До 2005 року близько 30 відсотків східних німців вважало, що НДР не була диктатурою,²⁵⁵ а втіленням рівності, справедливості та солідарності. В 2010 році вже близько половини населення Східної Німеччини мало думку, що в НДР було більше хорошого ніж поганого.²⁵⁶ Ця тенденція не демонструє загальне неприйняття нової системи: вважається, що тільки один з десяти колишніх громадян НДР дійсно бажає повернення в колишні часи.²⁵⁷ Це ідеалізація минулого, якого насправді не існувало, в якій одночасно проявляється незадоволеність сьогоденням. Що ж стосується внутрішнього возз'єднання, то в «Остальзії» можна вбачати засіб захисту свого минулого, а також позитивне самосприйняття і стратегію інтеграції. Інші ж інтерпретують такі тенденції як причину поглиблення відчуження між східним і західним населенням Німеччини. На рівні культури пам'яті прикрашення минулого несе в собі ризик витіснення образів злочинів режиму СЕПН і страждань жертв для закріплення спотвореної, односторонньої картини минулого. Тенденція тривіалізації викликала багато критики і призвели до численних дебатів про «правильне» згадування минулого НДР. Це демонструє той факт, що минуле Східній Німеччині і досі залишається складним питанням і опрацювання режиму СЕПН ще не завершено. Чи впливатиме збільшення історичної відстані в колективній свідомості на образ режиму НДР, покаже майбутнє.

4. Заключна частина

Як і в багатьох інших випадках правосуддя перехідного періоду, не існує однозначної відповіді на питання, чи можна вважати успішним опрацювання націонал-соціалістичної диктатури і радянської окупаційної влади в Німеччині. Ця тема є досить чутливою; занадто різними є політичні, моральні та нормативні оцінки, а також уявлення про справедливість, провину, відповідальність та відплату. Відрізняються погляди на

253 Wielenga, Schatten, с. 1070.

254 Те саме, Geschichte, с. 72.

255 Vgl. Knabe, Täter, с. 14.

256 Див. Christoph, Aufarbeitung.

257 Див. там же.

пріоритети і цілі, до чого додається відсутність «чорно-білих» висновків для винесення однозначного вироку про успішність або неуспішність правосуддя перехідного періоду.

Очевидно, що ФРН через декілька десятиліть після закінчення Другої світової війни стала порівняно стабільною і демократичною країною. Висловлювання нацистських, мілітаристських та расистських ідей сьогодні досить рідкісне явище, принаймні, має невелику політичну значимість. Основна мета союзників – недопущення агресії зі сторони Німеччини була досягнута. Хоча вкрай важко достеменно встановити причинно-наслідкові зв'язки, можна сказати, що вжиті західними союзниками заходи відіграли важливу роль: судові процеси над нацистськими злочинцями і денацифікація допомогли розкрити злочинний характер нацистського режиму, дискредитувати націонал-соціалістів і сприяли відходу від нацистської ідеології. З прийняттям демократії «нагорі» відбулося закладення (на інституційному рівні) наріжного каменю для демократичного майбутнього. Однак заходи союзників, такі як, наприклад, перевиховання,²⁵⁸ не призвели до виникнення демократичного суспільства за одну ніч.

Був пройдений досить довгий шлях до внутрішнього очищення і відданості демократичним цінностям, який з самого початку був відзначений (опортуністичною) адаптацією до зовнішніх умов.²⁵⁹ Ця особливість пов'язана не тільки з тим, що зміна менталітету займає багато часу, але й з тим фактом, що ця зміна тривала довше внаслідок необхідності реінтегрувати скомпрометованих осіб.²⁶⁰ Опрацювання минулого не здатне повністю відновити справедливість (можливо, лише символічно). З огляду на характер злочинів «відшкодувати шкоду» в буквальному розумінні цього слова було неможливо, а для кримінального переслідування з самого початку були встановлені певні обмеження. Воно відбувалося в межах того, «що вважалось морально необхідним і було політично можливим».²⁶¹ Наприклад, більш пізніше надання багатьом нацистським жертвам правового статусу означало, що більшість з них ніколи не отримає «відшкодування». Переслідування нацистських злочинців можна також назвати історією недоліків і упущень. Відсутність бажання розпочинати розслідування і наполягання в повоєнний час на досить позитивістському розумінні принципу зворотної сили закону призвело до того, що нацистські злочинці в ФРН були в недостатній мірі притягнуті до відповідальності або взагалі залишились непокараними. Це, а також той факт, що багато скомпрометованих осіб в ФРН мали змогу продовжити свою професійну діяльність, перетворилось на гіркий та принизливий досвід, особливо для жертв. При всіх недоліках опрацювання минулого після 1945 року Німеччина користується у світі репутацією країни, яка успішно подолала своє минуле. Шляхом опрацювання нацистські злочини були розкриті в такій мірі, що ніяке їх

258 Ефект «перевиховання» є спірним. На основі історичних досліджень американську програму культурного обміну можна назвати успішною. В будь-якому випадку вона сприяла демократизації та вестернізації молоді. Проте це відбувалось не за рахунок самої цільової програми, а за рахунок прямого контакту з американською повсякденною та споживчою культурою, а також завдяки поведінці та способу життя американських солдат. Див. роботи Каспара Маасеса про «американізацію» молоді.

259 Вирішальними факторами перетворення називаються, зокрема, економічне чудо, змінв покоління 1960-х років та політичну і військову інтеграцію з Заходом. Див. Henke, *Trennung*, с. 64-66.

260 На сьогодні день панує думка, що денацифікація, в тому вигляді, якою вона була запланована та ініційована американцями, неминуче потерпіла б невдачу. Тільки єдине, обмежене ключовими позиціями очищення, знайшло б підтримку в суспільстві і мало б подальші перспективи. Див. Vollnhals, *Entnazifizierung*, с. 55-64.

261 Woller, Hans: *Einleitung*. В: *Te same / Henke, Säuberung*, с. 19 (Hier bezogen auf die politische Säuberung in Europa).

призменшення або заперечення на сьогоднішній день є неможливим.²⁶² ФРН взяла «тягар минулого на себе»,²⁶³ а саме відповідальність за скоєні злочини, піддавши себе при цьому критиці та виплативши чималі кошти в вигляді компенсацій. Цей факт був не раз відмічений на міжнародному рівні. Досягнення і невдачі, добра воля і навмисні упущення, критичний аналіз і свідоме відвертання уваги відзначають опрацювання минулого в Німеччині. Весь процес опрацювання минулого виявився історією, повною спроб та помилок, серйозних зусиль щодо допомоги жертвам нацистських переслідувань, але він також був повен сліпоти та фанатизму, інших недоліків, які часто виникали навіть в тих сферах, які вважались опрацьованими». ²⁶⁴ Позитивна оцінка опрацювання німецької історії міжнародним співтовариством не повинна дозволити нам забути свої помилки.

Питання, чи можна вважати успішним опрацювання минулого в радянській окупаційній зоні та НДР, ставилось, навпаки, порівняно нечасто. Якщо проведення судових процесів та денацифікація зробили багато для усунення нацизму, то їх очевидна політична інструменталізація, а також скоєння нових тяжких злочинів дискредитували всі зусилля.²⁶⁵ Диктаторський погляд на історію перешкодив критичному обговоренню нацистського минулого в другій німецькій державі.²⁶⁶

Також опрацювання так званої диктатури СЄПН 1989-90 років має суперечливі оцінки. Дебати навколо цієї теми нерідко (навіть сьогодні) характеризується великою емоційністю. В них знаходять своє відображення наслідки розчарувань, викликаних реальними або вигаданими помилками та недоліками опрацювання минулого: не завжди ці заходи виправдовували надії і очікування жертв і противників диктатури СЄПН. Часто доводилося (знову) відзначати, що закон і справедливість не завжди співпадають. Хоча кримінальному переслідуванню злочинів, скоєних режимом СЄПН, чинився менший опір, ніж переслідуванню нацистських злочинів, але навіть вони, по-перше, проводилось з певними обмеженнями, по-друге, їх проведення додатково гальмувалось принципом заборони зворотної сили закону, вказаному в Договорі про возз'єднання. Чи повинні були політики робити більше для усунення цих перепон, стало предметом палких дискусій.²⁶⁷ Розчарування та гнів викликала реабілітація злочинців, проблеми з врегулюванням питань власності, а також процес перевірки державних службовців. Для деяких ці заходи зайшли занадто далеко, деяким цього здавалось замало. Однак ці заходи знайшли позитивний відгук серед жертв та опонентів режиму і допомогли їм краще впоратися з перенесеним свавіллям. Однак диференційована, критична оцінка опрацювання минулого в даному випадку ледь можлива. По-перше, опрацювання і досі не завершено, по-друге, ще не проведено достатньо наукових досліджень, необхідних для всебічної оцінки проведених заходів та встановлення всіх причинно-наслідкових

262 Див. Henke, Trennung, с. 71f.

263 Wielenga, Erinnerungskulturen, с. 13.

264 Brunner, José / Frei, Norbert / Goschler, ConstantB: Komplizierte Lernprozesse. Zur Geschichte und Aktualität der Wiedergutmachung. В: Dies. (Ред.): Die Praxis der Wiedergutmachung. Geschichte, Erfahrung und Wirkung in Deutschland und Israel. Göttingen 2009, с. 47; Vgl. auch Wielenga, Schatten, с. 1063.

265 Див. Weinke, Verfolgung, с. 31. (Hier bezogen auf die Urteile der SMT).

266 Див. Wielenga, Geschichte, с. 22.

267 Прихильники говорили про те, що єдиною метою дотримання принципу зворотної сили закону було бажання захистити кожну окрему особу від свавілля держави, а не залишати системне беззаконня державні злочини без покарання. Інші вбачали в дотриманні принципу зворотної сили закону перемогу правової держави над попередніми несправедливими рішеннями; при цьому наголошувалось на його доцільності для відновлення довіри до правової держави.

зв'язків. До того ж неможливо точно проаналізувати, як окремі голоси відображають ставлення суспільства в цілому. Тому вироблення остаточного, тверезого і повного нюансів погляду на ці події ми залишаємо за нашими нащадками.

Використані джерела

- Ahbe, Thomas. 2005. Ostalgie: Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen.
- Ahrendt, Roland. 2007. „Rückwirkungsverbot.“ B.: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ред.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, с. 27-28. Bielefeld: Transcript.
- Amelung, Knut. 1996. Die strafrechtliche Bewältigung des DDR-Unrechts durch die deutsche Justiz. Dresden: Dresden University Press.
- Amelung, Knut. 2005. „Die juristische Aufarbeitung des DDR-Unrechts. Strafrechtsdogmatik und politische Faktizität im Widerstreit.“ B.: Kenkmann, Alfons & Zimmermann, Hasko (ред.) Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert, с. 99-101. Essen: Klartext.
- Benz, Wolfgang. 2009. Auftrag Demokratie. Die Gründungsgeschichte der Bundesrepublik und die Entstehung der DDR 1945-1949. Berlin.: Metropolis Verlag.
- Benz, Wolfgang. 2009. „Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949.“ B.: Benz, Wolfgang & Scholz, Michael F. (ред.) Gebhardt Handbuch der Deutschen Geschichte. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Bergem, Wolfgang. 2003. „Barbarei als Sinnstiftung? Das NS-Regime in Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur der Bundesrepublik.“ B.: Bergem, Wolfgang (ред.) Die NS-Diktatur im deutsche Erinnerungsdiskurs, сс.88-101. Opladen: Leske und Budrich.
- Bohley, Bärbel. 2010. Zitate. Відвідування 18 лютого 2016, <http://www.baerbelbohley.de/zitate.php>.
- Böhm, Boris & Scharnetzky, Julius. 2011. „Wir fordern schwerste Bestrafung‘. Der Dresdner ‚Euthanasie‘-Prozess 1947 und die Öffentlichkeit.“ B.: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ред.). 2011. NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR, с. 189-206. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Borbe, Ansgar. 2010. Die Zahl der Opfer des SPED-Regimes. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen.
- Borgstedt, Angela. 2009. „Die kompromittierte Gesellschaft. Entnazifizierung und Integration.“ B.: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ред.) Nationalsozialismus – die zweite Geschichte: Überwindung, Deutung, Erinnerung, с. 85-105. München: C.H. Beck.
- Broszat, Martin. 1981. „Siegerjustiz oder strafrechtliche „Selbstreinigung“. Vergangenheitsbewältigung der Justiz 1945-1949.“ Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 4: 477-544.
- Buckley-Zistel, Susanne. 2007. Handreichung. Transitional Justice. Відвідування 17 лютого 2016, <http://www.konfliktbearbeitung.net/downloads/file889.pdf>.
- Buckley-Zistel, Susanne. 2008. Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen.
- SFB-Governance Working Paper Series 15. Відвідування 17 лютого 2016, http://www.sfb-governance.de/publikationen/working_papers/wp15/SFB-Governance-Working-Paper-15.pdf.
- Buckley-Zistel Susanne & Koloma Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike. 2014. „Transitional Justice Theories: An Introduction.“ B.: Buckley-Zistel Susanne & Koloma

- Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike (ред.) Transitional Justice Theories. Abingdon: Routledge. Bührer, Werner. 1999. „Reparationen.“ В.: Benz, Wolfgang (ред.) Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949/55. Ein Handbuch, с. 161-166. BerlB.: Akademie Verlag.
- Bundesarchiv. Bilanz der Strafverfolgung wegen NS-Verbrechen. Відвідування 17 лютого 2016, <https://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/dienstorte/ludwigsburg/strafverfolgungsbilanz.pdf>.
- Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik.
- BStU in Zahlen. Відвідування 18 лютого 2016, http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html.
- Bundesministerium der Finanzen. 2007. Die Regelung offener Vermögensfragen. Відвідування 18 лютого 2016, http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Standardartikel/Themen/Oeffentliche_Finanzen/Vermögensrecht_und_Entschädigungen/Offene_Vermögensfragen/regelung-offener-vermögensfragen.html. Bundesministerium der Finanzen. 2012. Entschädigung von NS-Unrecht. Regelungen zur Wipedergutmachung. Відвідування 18 лютого 2016, http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/Broschueren_Bestellservice/2012-11-08-entschädigung-ns-unrecht.pdf?__blob=publicationFile&v=2.
- Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. 1990. Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen (Vermögensgesetz). Відвідування 19 лютого 2016, <http://www.gesetze-im-internet.de/vermg/BJNR211590990.html>.
- Bundesregierung. 2012. Bericht der Bundesregierung zum Stand der Aufarbeitung der SPED.-Diktatur. Відвідування 18 лютого 2016, https://www.bundesregierung.de/Content/DE/_Anlagen/BKM/2013-08-16-bericht-aufarbeitung-sped.-diktatur.pdf?__blob=publicationFile&v=1.
- Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SPED.-Diktatur. 2016. Berufliche Rehabilitierung. Відвідування 17 лютого 2016, <http://www.bundesstiftungaufarbeitung.de/berufliche-rehabilitierung-1477.html>.
- Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SPED.-Diktatur. 2016. Strafrechtliche Rehabilitierung. Відвідування 18 лютого 2016, <http://www.bundesstiftungaufarbeitung.de/strafrechtliche-rehabilitierung-1475.html>.
- Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SPED.-Diktatur. 2016. Verwaltungsrechtliche Rehabilitierung. Відвідування 17 лютого 2016, <http://www.bundesstiftungaufarbeitung.de/verwaltungsrechtliche-rehabilitierung-1479.html>.
- Bundeszentrale für politische Bildung. Geschichte der Bundeszentrale für politische Bildung. Gründung und Aufbau 1952-1961. Відвідування 17 лютого 2016, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/geschichte-der-bpb/36421/gruendung-und-aufbau-1952-1961>.
- Bundeszentrale für politische Bildung. Kein Datum. Einigungsvertrag. Відвідування 18 лютого 2016, <http://www.bpb.de/nachschlagen/gesetze/einigungsvertrag/>.
- Christoph, Klaus. 2013. „Aufarbeitung der SPED.-Diktatur – heute so wie gestern?“ Aus Politik und Zeitgeschichte

- Cohen, David. 2006. „Transitional Justice in Divided Germany after 1945.“ B.: Elster, John (ред.) Retribution and Reparation in the Transition to Democracy, с. 59-89. New York: Cambridge University Press.
- Deming, Gunter. Start. Відвідування 16 лютого 2016, <http://www.stolpersteine.eu/start>. Deming, Gunter. Technik. Відвідування 19 лютого 2016, <http://www.stolpersteine.eu/technik>.
- Derlien, Hans-Ulrich. 1997. „Elitenzirkulation zwischen Implosion und Integration. Abgang, Rekrutierung und Zusammensetzung ostdeutscher Funktionseliten 1989-1994.“ B.: Wollmann, Hellmut & Derlien, Hans-Ulrich & König, Klaus & Renzsch, Wolfgang & Seibel, Wolfgang (Ред.) Transformation der politisch-administrativen Strukturen in Ostdeutschland, с. 329-416. Opladen: Leske und Budrich.
- Deutscher Bundestag. 1994. Bericht der Enquete-Kommission ‚Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland‘. Відвідування 17 лютого 2016, <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/12/078/1207820.pdf>. Deutscher Bundestag. 1998. Schlussbericht der Enquete-Kommission ‚Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit‘. Відвідування 17 лютого 2016, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/110/1311000.pdf>.
- Doehring, Karl. 2001. „Reparationen nach dem zweiten Weltkrieg.“ B.: Doehring, Karl & Fehn, Bernd Josef & Hockert, Hans Günter (ред.) Jahrhundertschuld, Jahrhundertsühne. Reparationen, Wiedergutmachung, Entschädigung für nationalsozialistisches Kriegs- und Verfolgungsunrecht, с. 16-20. München: Olzog-Verlag.
- Eckert, Rainer. 1997. „ ‚Entnazifizierung‘ und ‚Entkommunisierung‘. Aufarbeitung der Vergangenheit in Deutschland.“ B.: Jesse, Eckhardt & Kailitz, Steffen (ред.) Prägekräfte des 20. Jahrhunderts: Demokratie, Extremismus, Totalitarismus, с. 305-327. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Eichmüller, Andreas. 2008. „Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz.“ Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 4: 621-640.
- Eichmüller, Andreas. 2011. „Die strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen und die Öffentlichkeit in der frühen Bundesrepublik Deutschland 1949-1958.“ B.: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ред.). 2011. NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR, с. 53-75. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Endlich, Stefanie. 2009. „Orte des Erinnerns. Mahnmale und Gedenkstätten.“ B.: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ред.) Der Nationalsozialismus – die zweite Geschichte. Überwindung, Deutung, Erinnerung, с. 350-377. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Eppelmann, Rainer. 2007. „Zum Geleit.“ B.: Marxen, Klaus & Werle, Gerhard & Schäfer, Petra. Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen, с. 3-4. Berlin.: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur.
- Eser, Albin & Arnold, Jörg & Sieber, Ulrich (ред.). 2001. Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse. Ein Projektbericht. Freiburg: Max-Planck-Institut.
- Eser, Albin & Sieber, Ulrich & Arnold, Jörg (ред.). 2010. Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse. Freiburg: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht.

- Felbick, Dieter. 2003. „Demokratie.“ B.: Felbick, Dieter (ред.) Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945-1949, c. 175-206. Berlin: De Gruyter.
- Fieberg, Gerhard & Reichenbach, Harald. 1995. „Zu den Eckwerten der offenen Vermögensfragen.“ B.: Weber, Jürgen & Piaolo, Michael (ред.) Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SPED.-Unrecht durch die Justiz, c. 201-214. München: Olzog-Verlag.
- Fisch, Jörg. 1992. Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. München: C.H. Beck Verlag.
- Fischer, Martina. 2011. „Transitional Justice and Reconciliation. Theory and Practice.“ B.: Austin, Beatrix & Fischer, Martina & Giessmann, Hans J. (ред.) Advancing Conflict Transformation. The Berghoff Handbook II, c. 406-430. Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Fischer, Torben. 2007. „Frankfurter Auschwitz-Prozess.“ B.: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ред.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, cc. 136-139. Bielefeld: Transcript.
- Frei, Norbert. 2006. „Nach der Tat. Die Ahndung deutscher Kriegs- und NS-Verbrechen in Europa – eine Bilanz.“ B.: Frei, Norbert (ред.) Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg, cc.7-37. Göttingen: Wallstein Verlag. Transitional Justice in Deutschland nach 1945 und nach 1990
- Frei, Norbert. 2009. „Deutsche Lernprozesse – NS-Vergangenheit und Generationenfolge seit 1945.“ B.: Frei, Norbert (ред.) 1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen, cc.38-55. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Frei, Norbert & Brunner, José & Goschler, Constantin. 2009. „Komplizierte Lernprozesse. Zur Geschichte und Aktualität der Wiedergutmachung.“ B.: Frei, Norbert & Brunner, José & Goschler, Constantin (ред.) Die Praxis der Wiedergutmachung. Geschichte, Erfahrung und Wirkung in Deutschland und Israel, c. 9-51. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Fritsch-Bournazel, Renata. 1979. Die Sowjetunion und die deutsche Teilung. Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945-1949. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Fröhlich, Claudia. 2011. „Der ‚Ulmer Einsatzgruppen-Prozess‘ 1958. Wahrnehmung und Wirkung des ersten großen Holocaust-Prozesses.“ B.: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ред.) NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR, c. 233-263. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Frøland, Hans Otto. 2006. „Eine gewaltige, nicht beglichene Schuld. Die deutsche Entschädigung für NS-Verfolgte in Norwegen.“ B.: Hockerts, Hans Günter & Moisel, Claudia & Winstel, Tobias (ред.) Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000, c. 285-356. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Füssl, Karl-Heinz. 1994. Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkriegs 1945-1955. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Füssl, Karl-Heniz. 1999. „Bildung und Erziehung.“ B.: Benz, Wolfgang (ред.) Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949/55. Ein Handbuch, c. 99-105. Berlin.: Akademie Verlag.
- Garbe, Detlef. 1992. „Gedenkstätten. Orte der Erinnerung und die zunehmende Distanz zum Nationalsozialismus.“ B.: Loewy, Hanno (ред.) Holocaust. Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte, c. 260-284. Hamburg: Rowohlt.
- Gedenkstätte Berliner Mauer. 2016.

- Fenster des Gped.enkens. Відвідування 18 лютого 2016, <http://www.berliner-mauergped.enkstaette.de/de/fenster-d-g-586.html>.
- Gerstle, Nathalie. 2007. „Gehilfenjudikatur.“ B.: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ред.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, c. 145-147. Bielefeld: Transcript.
- Gerund, Katharina & Paul, Heike (ред.). 2014. Die amerikanische Reped.ucation-Politik nach 1945: Interdisziplinäre Perspektiven auf „America’s Germany“. Bielefeld: Transcript.
- Glatte, Sarah. 2010. „Twenty Years On – A Unifiped. Germany? The Shortcomings of the German Reunification Process.“ German as a Foreign Language 2: 89-103.
- Glatte, Sarah. 2011. Judging the (East) German Past. A Critical Review of Transitional Justice in Post-Communist Germany. Unveröffentlichte Bachelor Thesis, University of Bath, England.
- Goschler, Constantin. 1992. Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus. 1945-1954. München: Oldenbourg Verlag.
- Goschler, Constantin. 2005. Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Greve, Michael. 2003. „Täter oder Gehilfen? Zum strafrechtlichen Umgang mit NS-Gewaltverbrechern in der Bundesrepublik Deutschland.“ B.: Weckel, Ulrike & Wolfrum, Ped.gar (ред.) ‚Bestien‘ und ‚Befehlsempfänger‘. Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945, c. 194-221. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Großbölting, Thomas. 2010. „Die DDR im vereinten Deutschland.“ Aus Politik und Zeitgeschichte 25-26: 35-40.
- Guckes, Ulrike. 2008. Opferentschädigung nach zweierlei Maß? Eine vergleichende Untersuchung der gesetzlichen Grundlagen der Entschädigung für das Unrecht der NS-Diktatur und der SPED.-Diktatur. Berlin.: Berliner Wissenschafts- Verlag.
- Hauser, Richard. 2011. „Zwei deutsche Lastenausgleiche – Eine kritische Würdigung.“ Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung 4: 103-122.
- Henke, Klaus-Dietmar. 1991. „Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung, politische Säuberung, ‚Entnazifizierung‘, Strafverfolgung.“ B.: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ред.) Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg, c. 21-84. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Herbert, Ulrich & Groehler, Olaf. 1992. Zweierlei Bewältigung. Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten. Hamburg: Ergebnisse Verlag.
- Herzig, Simone. 2012. „Entnazifizierung und Reeducation in den westlichen Besatzungszonen. Konzeption, Durchführung und Scheitern.“ B.: Glunz, Claudia (ред.) Attitudes to War. Literatur und Film von Shakespeare bis Afghanistan, cc.129-134. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hilger, Andreas. 2006. „Die Gerechtigkeit nehme ihren Lauf? Die Bestrafung deutscher Kriegs- und Gewaltverbrecher in der Sowjetunion und der SBZ/DDR.“ B.: Frei, Norbert (ред.) Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg, c. 180-247. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Hockerts, Hans Günter. 2001. „Wiped.ergutmachung in Deutschland 1945-2000. Eine historische Bilanz 1945-2000.“ Vierteljahresheft für Zeitgeschichte 2: 167-214.

- Hockerts, Hans Günter & Moisel, Claudia & Winstel, Tobias (ред.). 2006. Grenzen der Wiped.ergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Hockerts, Hans Günter. 2013. „Wiped.ergutmachung in Deutschland 1945-1990. Ein Überblick.“ Aus Politik und Zeitgeschichte 25-26: 15-22.
- Hummer, Waldemar & Mayr-Singer, Jelka. 2000. „Der deutsche Sonderweg bei der Aufarbeitung von SPED.-Unrecht. Vergangenheitsbewältigung durch Strafjustiz.“ Neue Justiz 11: 561-567.
- Internationaler Militärgerichtshof. 1946. Das Urteil von Nürnberg. Grundlagen eines neuen Völkerrechts. Vollständiger Text. München: Nymphenburger Verlagshandlung.
- Jaraus, Konrad. 2004. „Die Zukunft der ostdeutschen Vergangenheit – Was wird aus der DDR-Geschichte?“ B.: Hüttmann, Jens & Mähler, Ulrich & Pasternack, Peer (Ред.) DDR-Geschichte vermitteln. Ansätze und Erfahrungen in Unterricht, Hochschullehre und politischer Bildung, c. 81-101. Berlin.: Metropol Verlag.
- Karstped.t, Susanne. 1996. „Die doppelte Vergangenheitsbewältigung der Deutschen. Die Verfahren im Urteil der Öffentlichkeit nach 1945 und 1989.“ Zeitschrift für Rechtssoziologie 1: 58-104.
- Keller, Berndt & Henneberger, Fred. 1992. „Beschäftigung und Arbeitsbeziehung im öffentlichen Dienst der neuen Bundesländer.“ Gewerkschaftliche Monatshefte 6: 331-342.
- Kleßmann, Christoph. 1981. „Politische Rahmenbedingungen der Bildungspolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1952.“ B.: Heinemann, Manfred. (ред.) Umerziehung und Wiped.eraufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich, c. 229-243. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Klüsener, Robert. 2011. Rechtsstaat auf dem Prüfstand. Wiped.ervereinigung und Vermögensfragen. Berlin.: Lit Verlag.
- Knabe, Hubertus. 2007. Die Täter sind unter uns: Über das Schönrpeden der SPED.-Diktatur. Berlin.: Propyläen.
- Köhr, Katja. 2012. Die vielen Gesichter des Holocaust. Museale Repräsentationen zwischen Individualisierung, Universalisierung und Nationalisierung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kreis, Reinhold. 2014. „Nach der ‚amerikanischen Kulturoffensive‘. Die amerikanische Reped.ucation-Politik in der Langzeitperspektive.“ B.: Gerund, Katharina & Paul, Heike (Ред.) Die amerikanische Reeducation-Politik nach 1945. Interdisziplinäre Perspektiven aus ‚America’s Germany, c. 141-161. Bielefeld: Transcript.
- Landesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. 1995. Zweiter Tätigkeitsbericht. Відвідування 17 лютого 2016, <http://www.berlin.de/imperia/md/content/lstu/taetigkeitsberichte/jb95.pdf?start&ts=1441800999&file=jb95.pdf>.
- Langer, Antje. 2007. „Kalte Amnestie.“ B.: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (Ред.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, c. 200-201. Bielefeld: Transcript.
- Latzin, Ellen. 2005. Lernen von Amerika? Das US-Kulturaustauschprogramm für Bayern und seine Absolventen. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lege, Joachim. 2004. „Gleichheit im Unrecht für die Alteigentümer?“ Neue Justiz 9:385-388.
- Loschelder, Wolfgang. 1995. „Die Weiterbeschäftigung von Funktionsträgern des

- SPED.-Regimes im öffentlichen Dienst.“ B.: Brunner, Georg (Ped.) Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland, c.203-213. Berl.: Arno Spitz Verlag.
- Mählert, Ulrich. 2010. Kleine Geschichte der DDR. München: C.H. Beck.
- Majer, Diemut. 1996. „Entnazifizierung gleich ‘Entstasifizierung’? Vergangenheitsbewältigung und Rechtsstaat.“ B.: Haney, Gerhard & Maihofer, Werner & Sprenger, Gerhard (Ped.) Recht und Ideologie. Festschrift für Hermann Klenner zum 70. Geburtstag, cc.349-384. Freiburg: Rudolf Haufe Verlag.
- Marxen, Klaus & Werle, Gerhard & Schäfer, Petra. 2007. Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen. BerlB.: Stiftung zur Aufarbeitung der SPED.-Diktatur.
- Marxen, Klaus & Werle, Gerhard (Ped.). 2007. Strafjustiz und DDR-Unrecht. BerlB.: De Gruyter.
- McAdams, James A. 2001. Judging the Past in Unified. Germany. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meinerzhagen, Ulrich. 1995. „Die Verfahren gegen ehemalige Richter der DDR.“ B.: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (Ped.) Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SPED.-Unrecht durch die Justiz, c. 115-136. München: Olzog-Verlag.
- Meyer, Dennis. 2007. „Nürnberger Prozess.“ B.: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (Ped.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, c. 21-22. Bielefeld: Transcript.
- Miquel, Marc von. 2005. „Der befangene Rechtsstaat. Die westdeutsche Justiz und die NS-Vergangenheit.“ B.: Kenkmann, Alfons & Zimmermann, Hasko (Ped.) Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert, c. 81-96. Essen: Klartext
- Schildt, Axel. 1999. „Kultur und geistiges Leben.“ B.: Benz, Wolfgang (Ped.) Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949/55. Ein Handbuch, c. 134. Berlin.: Akademie Verlag.
- Schmeitzner, Mike. 2011. „Unter Ausschluss der Öffentlichkeit? Zur Verfolgung von NS-Verbrechen durch die sowjetische Sonderjustiz.“ B.: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (Ped.). 2011. NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR, cc.149-167. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schroped.er, Friped.rich-Christian. 1995. „Die strafrechtliche Verfolgung von Unrechtstaten des SPED.-Regimes.“ B.: Brunner, Georg (Ped.) Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland, cc. 213-215. BerlB.: Arno Spitz Verlag.
- Schuller, Wolfgang. 2006. „Ziele und Prioritäten der strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung.“ Der Bürger im Staat 3: 161-165.
- Sowjetische Militäradministration in Deutschland. 1947. Befehl Nr. 201 ‚Richtlinien zur Anwendung der Direktiven Nr. 24 und Nr. 38 des Kontrollrats über die Entnazifizierung‘. Відвідування 18 лютого 2016, [http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/mets/dy30bmer_005/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/index.htmkid-baebfc66-36ce-4551-b2ce-dcc41f4c15e0&sign=DY 30/IV 2/2.022/5](http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/mets/dy30bmer_005/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/index.htmkid-baebfc66-36ce-4551-b2ce-dcc41f4c15e0&sign=DY%20/IV%20/2.022/5).
- Sprockhoff, Anna & Fischer, Torben. 2007. „131er-Gesetzgebung.“ B.: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (Ped.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, cc.94-96. Bielefeld: Transcript.

- Staats, Johann-Friedrich. 2011. „Lustration – oder die Überprüfung der Richter und Staatsanwälte aus der DDR.“ B.: Bästlein, Klaus (Red.) Die Einheit. Juristische Hintergründe und Probleme. Deutschland im Jahr 1990, cc.85-104. BerlB.: Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR.
- Steinbach, Peter. 1999. „Der Nürnberger Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher.“ B.: Ueberschär, Gerd R. (Red.) Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952, cc.32-44. Frankfurt am Main.: Fischer Verlag.
- Teitel, Ruti G. 2003. „Transitional Justice Genealogy.“ Harvard Human Rights Journal 16:69-94.
- Thamer, Hans-Ulrich. 2006. Der Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur vor und nach 1989. B.: Brinkmeyer, Jens & Blasberg, Cornelia (Red.) Erinnern des Holocaust? Eine neue Generation sucht Antworten, cc.81-93. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Thünemann, Holger. 2005. Holocaust-Rezeption und Geschichtskultur. Zentrale Holocaust-Denkmäler in der Kontroverse. Ein deutsch-österreichischer Vergleich. B.: Schulz-Kirchner Verlag. Mothes, Jörn & Schmidt, Jochen. 2000.
- Thurn, Nike. 2007. „Stolpersteine.“ B: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (Eds) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, c. 338-340. Bielefeld: Transcript.
- United States European Command. 1945. USFET-Direktive vom Juli 1945.
- Vergau, Jutta. 2000. Die Aufarbeitung von Vergangenheit vor und nach 1989. Eine Analyse des Umgangs mit den historischen Hypothesen totalitärer Diktaturen in Deutschland. Marburg: Tectum Verlag.
- Vollnhals, Clemens (Red.). 1991. Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945-1949. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Vollnhals, Clemens. 1995. „Abrechnung mit der Diktatur. Politische Säuberung nach 1945 und 1989.“ Deutschland Archiv 28: 68-71.
- Walgenbach, Arndt. 2007. „Zwangsarbeiter-Entschädigung.“ B: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (Red.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, c. 323-325. Bielefeld: Transcript.
- Wassermann, Rudolf. 1995. „Sind politische Verbrechen justitiabel? Möglichkeiten und Grenzen des Strafrechts.“ B: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (Red.). Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz. München: Olzog-Verlag.
- Wassermann, Rudolf. 1999. „Rechtssystem.“ B: Weidenfeld, Werner & Korte, Karl-Rudolf (Red.) Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999, pp. 650-661. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Weichert, Thilo. 1991. „Überprüfung der öffentlich Bediensteten in Ostdeutschland.“ Kritische Justiz 4: 457-475.
- Weinke, Annette. 1998. „Der Umgang mit der Stasi und ihren Mitarbeitern.“ B: König, Helmut & Kohlstruck, Michael & Woll, Andreas (Red.) Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts, c. 167-191. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- Weinke, Annette. 2002. Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigung 1949-1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Weinke, Annette. 2006. „Alliiertes Angriff auf die nationale Souveränität? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich.“ B: Frei, Norbert (ред.) Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg, c. 37-94. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Weinke, Annette. 2006. Die Nürnberger Prozesse. München: C.H. Beck Verlag.
- Weinke, Annette. 2008. Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Eine Geschichte der Zentralen Stelle Ludwigsburg 1958-2008. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Welsh, Helga A. 1991. „'Antifaschistisch-demokratische Umwälzung' und politische Säuberung in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands.“ B: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ред.). Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg, c. 84-107. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Wentker, Hermann. 2001. Justiz in der SBZ/DDR 1945-1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen. München: Oldenbourg Verlag.
- Wentker, Hermann. 2002. „Die Ahndung von NS-Verbrechen in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR.“ Kritische Justiz 35:60-79.
- Werkentin, Falco. 2011. „Die Waldheimer Prozesse 1950 in den DDR-Medien.“ B: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ред.). 2011. NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR, c. 221-232. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Westphal, Jasmin. 2007. „Aktion Suhnezeichen.“ B: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ред.) Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945, c. 69- 71. Bielefeld: Transcript.
- Wiegand, Lutz. 1992. Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Wielenga, Friso. 1994. „Schatten der deutschen Geschichte. Der Umgang mit der Nazi- und DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik Deutschland.“ Deutschland Archiv 10: 1058-1073.
- Wielenga, Friso. 1995. Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik. Vierow bei Greifswald: SH-Verlag.
- Wielenga, Friso. 2002. „Erinnerungskulturen im Vergleich. Deutsche und niederländische Rückblicke auf die NS-Zeit und den Zweiten Weltkrieg.“ B: Wielenga, Friso & Geeraedts, Loek (ред.).
- Erinnerungskultur und Vergangenheitspolitik, c. 11-20. Münster: Aschendorf Verlag.
- Will, Rosemarie. 1997. „Das Bundesverfassungsgericht und der Elitenwechsel in Ostdeutschland.“ Neue Justiz 10: 513-517.

Woller, Hans. 1991. „Einleitung.“ In: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ред.) Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg, с.7-21. Munchen: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Zentgraf, Henrike. 2013. „Nurnberg‘ in Vergangenheit und Gegenwart.“ Aus Politik und Zeitgeschichte 63: 8-14.

Міжнародна академія нюрнберзьких принципів

Егідієнплатц 23

90403 Нюрнберг, Німеччина

Тел. +49 (0)911 231-10379

Факс +49 (0)911 231-14020

info@nurembergacademy.org

www.nurembergacademy.org
